

ԲԱՔԻՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յ . ԿԱՐԱՊԵՆՑ	. . . . .	Ո՞վ ասաց, թէ ֆաղմֆենբը չեն մեռնում
Յ . ԳԵՂԱՐԳ	. . . . .	Տրամուրիւն
»	»	Հրաբուխ
»	»	Ինֆնօրօրում
»	»	Թափառում
»	»	Երջանկութիւն
Մ . ԻՇԽԱՆ	. . . . .	Մինաս աշխատող
Յ . ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	. . . . .	Հովովոյթ եւ հեռանկար
Ս . ՍԱՆԻՆԵԱՆ	. . . . .	Նիւ Եոբֆ եւ դարձ
Յ . ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ	. . . . .	Արգիլեալ գօտի
Է . ԻՈՆԵՍՔՕ	. . . . .	Դասը
Ս . ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	. . . . .	Էօժէն իոնեսֆոյի «Դասը» կամ գոհերուն նակատագիրը
Լ . ՄԿՐՏՉԵԱՆ	. . . . .	Փիլիսոփայական մտֆի վիճակը Խորհրդային Հայաստանում
Վ . ՆԻԻՐԲԷԹԼԵԱՆ	. . . . .	Ադամով կամ լլնէլութեան մղձաւանջը
* * *	. . . . .	Նշմարներ

Կողքի նկար՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱԶՆԱԻՈՐԵԱՆ

Բազմ

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒՐԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՃԵ. — ՃԶ. ՅԱՐԻ, ԽՐԻ Զ

Մ Ա Ր Ց 1977

ՊԵՐՈՒԹ

Յ. Կ Ա Ր Ա Պ Ե Ն Յ

Ո՞Վ ԱՍԱՑ,

ԹԵ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ՉԵՆ ՄԵՌՆՈՒՄ

Արմէնեանը պատուհանը բացեց եւ հայեացքը դարձրեց հիւսիսից հա-
րաւ: Քաղաքը ծխում էր վիթխարի, շիջող խարոյկի պէս: Հեռում ծովն էր,
աակաւին կապոյա: Մերթ ընդ մերթ բուրթ թնդիւններ էին լսում, յայանի
չէ, մերձակայ ո՞ր արուարձանից: Նա այլեւս վարժուել էր աղբի ու դիակ-
ների դարչահոտին: Դիմացի տնաշարը խանձուած, անաամ երախի էր նմա-
նում: Նրա դէմքը անդորր էր, դրեթէ քարացած: Նա ուզեց դանել իր ման-
կութեան փողոցը եւ փողոցի մտերիմ անկիւնները: Մի սոււրոց լսուեց նրա
գլխից վեր, կարծես արադաթիո. բղէղ լինէր: Վերից կրաղիւսի կտորներ թափ-
ւեցին ցած՝ փոշու դեղին ամպիկ դոյացնելով միջոցում: Որովհետեւ պաաե-
րազմը նախ մարդու մտքում է ստեղծւում, ապա նախ եւ առաջ պէտք է մար-
դու մտքից վերացնել պատերազմը: Այդ դաղափարը այնքան անհեթեթ թը-
ւաց նրան, որ դարմացաւ, թէ ինչպէս տարիներ շարունակ կառչած է մնա-
ցել այդ մտքին: Ա՛յս է իրականութիւնը, բացարձակ ճշմարտութիւնը, այլ
ճշմարտութիւններ չկան, եւ որովհետեւ բոլոր դաղափարները ստացական են,
ուստի եւ ենթակայ փոփոխութեան: Պիտի դնալ ու խառնուել կռուին, կա-
րելոր չէ, թէ ո՞ւմ դէմ կամ յանուն ինչի՞: Պիտի սպանել՝ քանի դեռ քեզ չեն
սպանել: Ահա այդպէ՛ս, այդքան յստակ ու մեկին: Սենեակի անկիւնից վերց-
րեց հրացանը: Պաղ փողի մերկութիւնը անցողիկ դրդիւ պաաճառեց նրան:
Մի պահ փնտռեց կնոջը: Յոգնած էր: Անքնութիւնից ընդարմացել էր նրա
մարմինը, սակայն միտքը ասուպի պէս շարունակ պեղում էր խաւարը՝ կըտ-

րատելով նրա ենթադրիտակցութեան մթին ցանցերը: Նստեց անկողնու եզրին ու պատին նայեց:

Նա յանկարծ անդրադարձաւ, որ երգ չկայ, որ վաղուց է երգ չի լսել: Բթացել է աշխարհը, փախել է երեւակայութիւնը, մարդիկ խրտուիլակներն են վերածուել, իսկ առաջնորդները ո՛չ երազ ունեն ոչ էլ բանաստեղծութիւն: Ստալինը ապականեց աշխարհը: Նրանից յետոյ տափակացել է մարդկութիւնը, մտել մի անասելի քառակուսիի մէջ եւ ձանձրոյթ է ծամում: Քանի՞ շաբաթ է, քանի՞ ամիս, քանի՞ տարի: Ինչպէ՞ս սկսուեց պատերազմը: Ո՞ւմ որդիներն են սպանուել փողոցներում: Պարոյրը լոկ թղթակից էր: Ինչո՞ւ զնդակահարեցին նրան խորհրդարանի աստիճանների առջեւ: Իսկ միւսնե՞րը: Այս ինչպէ՞ս պատահեց, որ աներազ մարդիկ տէր դարձան աշխարհին: Տրամաբանութիւն: Ամէն ոք այսօր իրապաշտութեան մասին է խօսում: Պէտք է լինել դործնական ու դործարար: Կարեւոր չէ նպատակը, այլ շահը, անհատական շահը, ազգային շահը, պետական շահը, իսկ եթէ շահը պահանջում է ուրանալ երէկուայ հանդիսաւոր խոստումը, ապա թող ստրկութեան սիւնին դամուեն հաւաքականութիւնները: Կարեւորը սակարկութիւնն է: Հողու, մարմնի, ազգային իրաւունքի ու դադափարի: Նա դղաց յողնութիւնը իր արեան մէջ, դարերի կուտակուած յողնութիւնը, դոյատեւման ահռելի բռնփանի օր է աչքը չի փակել, որպէսզի չխղուի կապը դոյականի հետ, ինչպէ՞ս դոյացաւ բարոյական ճահիճը, երբ անդին ժողովուրդը կրակէ լեզուների մէջ օրհասական պահեր է ապրում՝ մի այլ տարադրութեան մղձաւանջը աչքերին: Ե՛նքը նորից դղրդաց: Անպատճառ ական է: Անմիջապէս յաջորդեց անդորրը: Միշտ այդպէս է լինում: Լուսամուտի անցքերից փոշին ներս խուժեց, տատանուեց, ձիււորի կերպարանք ստացաւ:

Շարժանկարի պաստառի ճիշդ մէջտեղում, այնտեղ, ուր հորիզոնն է երկարում, ձիււորը հանդարտ շարժում էր դէպի արեւմուտք: Ջան Ուէյնն է՝ քառաբոյս իր անբաժանելի տարադրով: Լքել է քաղաքների յանցապարտ մթնոլորտը, նուաճել կանաչ դաշտավայրերը եւ այժմ դնում է արեւմուտք՝ նոր կեանքի հետապնդման հեռանկարներով: Վերածնունդին հետեւել է տրամաբանութեան դարաշրջանը, ապա բարեփոխումները: Քառաբոյս տակաւին բարեփոխումների փուլից է անցնում: Վաղուց է քառաբոյս դոյութիւն չունի: Սակայն առասպելը շարունակում է: Ամերիկացին հաւատում է այդ առասպելին: Նա ուզում է փրկել աշխարհը, առանց ի նկատի առնելու իր սահմանափակումները: Կալիֆոռնականութիւնը բուն է դրել ամերիկեան բոլոր հաստատութիւններում: Ամերիկայի եռեակ համայնապատկերը: Յոյսը անծայրածիր մարդադետիններն են: Վերջին ապաւէնը: Այլապէս քաղաքները անբարոյականութեան բոյներն են: Չարի ու Բարու պայքարը վերջ չունի, յատկապէս շարժանկարներում: Սակայն ինչո՞ւ հերոսները սիրել չգիտեն, ինչո՞ւ չեն մարդանում, ինչո՞ւ չեն լալիս: Ամէն ոք նախապաշարուած է, մասնաւորապէս դադափարապաշտները: Նրանք, ովքեր մարդկութեան անունից են խօսում: Արուեստի, մաքուր գիտութեան ու առաքինութիւնների: Ես ամէն ինչ կորցրել եմ եւ այլեւս ոչինչ ունեմ կորցնելու: Ես աւելի մաքուր եմ, քան բարոյախօսները: Կը դնամ փողոց ու կը կրակեմ հանդիպածս առաջին մարդու վրայ: Կաֆկայի պէս կը կերպարանափոխուեմ ու երկնքից կ'առնեմ միջատի նման կը ճօճուեմ աշխարհի գլխին, որպէսզի չասեն, թէ ես քրիստոնէս եմ, մահմեդական, սեւամորթ թէ սպիտակամորթ: Եթէ պիտի երկրից երկիր փախչեմ, քաղաքից քաղաք, այլեւս ժամանակ չպիտի ունենամ ապրելու. եթէ մեծ ոստանների ժխորը թողած կուսական անտառներում պի-

դառնայ ճշմարտութիւն: Չէ՞ որ ճշմարտութիւնը մտայնութեան խնդիր է: Ի՞նչ տարբերութիւն կ'անի, եթէ սեւին սպիտակ ասենք: Վարժութեան խնդիր է: Վաղը ամէն մարդ սեւը սպիտակ կը տեսնի:

Արմէնեանը աշխատեց ձերբազատուել միմեանց խաչաձեւող մտքերից, որոնք հոսում էին ակամայ՝ ինչ-որ անկախ, ինքնաբուխ աղբիւրից: Այդ պահին նա ուղում էր հաւատարիմ մնալ իր մարմնին, որը երկարատեւ լարումից կարծես ինքնազեկ դոյութեան էր վերածուել: Սենեակի խառնիճաղանձէ մէջ մի գլանիկ փնտոեց եւ մէջքը պատին տուած, դարանակալ, սկսեց ծըլտել: Հիմա նրա աչքերը պղտորուել էին: Նրա ոնդերից ծուխը անէծքի պէս էր դուրս ժայթքում: Սենեակը կիսախաւար էր: Ջարդուած ապակիների տեղ տախտակի կտորներ էր դամել պատուհանին: Վերադիր դամբարան էր իր խուցը: Մերձակայ ու կից փողոցներում կռիւր տենդագին թափ էր ստացել: Պիտի քանդեն, պիտի աւերեն ու հրդեհեն ամէն ինչ: Ո՞ւր գնալ: Քանի՞ պանդըխտութիւն ապրի հայր: Նա հազիւ էր յիշում Առուսա Լերան իր հօրենական տունը: Իր հայրը, այդ աղնիւ լեռնականը, աւաղների կիզիչ ցերեկը եւ անապատների ցուրտ դիչերը, յետոյ նոր կեանքի աւետիսը, նորից պատերազմ ու պանդխտութիւն, գաղթակայանների թիթեղեայ ուրուաղիծը, հայի անդուլ աշխատանքը յանուն հացի ու լոյսի: Անէ՛ծք իր հայրենիքը քանդողին:

Մի վերջին անգամ նա հայեացք նետեց սենեակի չորս բոլորը, ապա կիսաւեր տան յարկաբաժինների շարանը կտրելով իջաւ ցած: Այլեւս ուշ է, ճանապարհները փակ են: Լեռներում ապահով է իր կինը: Փողոցի դուռը ամրացուած էր դերաններով: Կանգնեց դրան յետեւ: Պայթիւնները դադար չունէին: Մարդկային ձայն չկար: Միայն զնդակներն էին խօսում: Նրա գայրոյթին փոխարինել էր բութ երկրնտրանքը: Ինչո՞ւ սպանել: Ես թշնամի չունեմ այս քաղաքում: Այս ի՛մ քաղաքն է, ի՛մ փողոցը, ի՛մ տունը: Այս մարդիկ իմ եղբայրներն են, իմ դրացիները: Կը ճանաչեն ինձ, անպատճառ կը ճանաչեն: Ես գէնք չեմ բարձրացնի իմ եղբայրների դէմ: Նրան թուաց, թէ միջանցքում հայերէն հնչիւններ լսեց, հեռաւոր, մատղաչ ճիչերը իր վաղեմի մանկութեան, երբ յետմիջօրէի թանձր արեւից պատասպարուելու համար ինքը, Քնարը, Սարգիսը, Էլոն, Նազը, Յարութիւնն ու Նազարը միջանցքի պատից սեւ տախտակ էին կախում եւ «գպրոց» էին խաղում՝ դրատախաակի ճակատին դրելով «Հ-ա-յ-ա-ս-տ-ա-ն»: Այդ ժամանակ մանուշակ կար միջոցում, անհուն բերկրանք ու սպասումի յաւերժութիւն: Մանկական ճիչերը բաղմապատկում էին եւ դոյնդոյն թռուցիկների նման սաւառնում վեր, դէպի առաստաղ, դէպի երկնքի մերձակայ կապոյտը, հասանելին, մանիշակների բացումը...

Ու մինչ Արմէնեանը կիսամութ միջանցքի անկիւններում հեռաւոր օրերի բեկորներն էր հաւաքում, քաղաքը դալարւում էր հողեվարքի հոնդիւններով: Քաղաքի որդիները որոշել էին սպանել քաղաքը: Ու բաղմաղգի ոտտանը կենդանի հրաբուխի պէս կրակ էր ժայթքում, արին ու լաւայ: Նա այլեւս չէր յիշում: Նրան թուում էր, թէ միշտ այդպէս է եղել: Երբ պատահում էր, որ մի քանի ժամով դադարում էր կրակը, կարծես խաթարում էր նրա զգայարանների համակարգը, նա վախենում էր, որ կորած ժամանակը հեղեղի պէս պիտի յանկարծ լեռնանայ ու իր յորձանքների մէջ խեղդի նրա դիտակցութեան փշրանքները: Շարժուելիս նա զգաց, որ աջ սրունքը ծանրացել է: Մէկը թէժ նշտրակ էր խրել նրա մսերում: Ե՞րբ պատահեց: Նա չօշփեց սրունքը: Թաց էր ոտքը: Արիւնը վերքից իջել, լերդացել էր կօշիկի մէջ: Բայց այդ ինչպէ՞ս պատահեց: Ինչպէ՞ս պատահեց, որ հողմամբրիկը իր բաշը ցցեց իր քաղաքում, երբ արտաքուստ այնքան խաղաղ էին փո-

էին, նրանք միմեանց երես էին համբուրում եւ հասկանում էին իրան: Յայտնի չէր հողեհանգի՞ստ էր, թէ ածնահանդէս: Յետոյ երդեհոններէն միացան հաղարահունչ ձայներ եւ համամարդկային համերգը տարածուեց երկրից երկինք:

Երբ Արմէնեանը աչքերը բացեց, չգիտէր վայրկեա՞ն էր, թէ յաւիտենականութիւն: Մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրայ մէկը տնջում էր: Նրա բերանից արիւն էր բխում: Այլապէս միջոցը յղի էր դաւադիր սպառնումով: Լուութիւնը խեղդում էր նրան: Նա անդուսպ պահանջ զգաց ամբողջ ուժով բղաւելու: Փոխարէն կողոզեց հրացանին, այնքան ամուր, որ ահա փողը պիտի փչրուէր իր կծկուած ափում: Դեռ առաջին քայլը չէր առել, երբ լախտի մի ահուկի հարուած իջաւ նրա կրծքին: Նա ընկաւ գրան վրայ, ծալուեցին ծնկները, տապալուեց: Քանդուել էր նրա ուսը: Պայթիւնին հետեւեցին այլ պայթիւններ: Մի ակնթարթում վիժեցին գեհեհի դռները եւ կռիւն վերսկսուեց աւելի ուժեղ թափով:

Արեգակը հեղուկացաւ, սկսուեց սկիզբը, կարմիր ծովերը տիեզերային շառաչով բախուեցին իրար, փռչիացան ու լոյսի արագութեամբ սուրացին դէպի անհուն գուգահեռականները: Մուրակները մի պահ շփոթահար դէս ու դէն ընկան, ապա գիւնուորների պէս շարք կանգնեցին խաչմերուկի մէջտեղում: Արեւը բացեց իր քեւերը ու կախուեց նրա անկատի վրայ. կարծես այլեւս ուրիշ տեղ չկար: Սակայն օրը ցերեկով ինչո՞ւ են երեւացել աստղերը, չլինի՞ խախտուել է բնութեան օրէնքը: Մի կաթիլ ջուր, որպէսզի կանաչի ծաղիկը, չէ՞ք տեսնում միթէ Քրիստոսի ծարաւը, քանի՞ դար է ինչ՞ Քրիստոսը ծարաւ է, ի սէր Աստուծոյ մի կաթիլ ջուր, չէ՞ որ նա էլ իմ ժողովուրդի հետ քայլեց Տէր-Ձօրի անապատներով: Սակայն ինչո՞ւ են ուզում գնդակահարել հրամն: Հաւատացնում եմ ձեզ նա անմեղ է, ես գիտեմ նրան, կարողացել եմ իր գրգռերը, նրա անուր Դոստոյեւսկի է, նա ժողովուրդները թշնամի չէ, ժողովուրդների թշնամիները գահերի վրայ են, նրանք լարում են որոգայթները, ապա վարդաջուրով լուանում իրենց ձեռքերը: Նա վագում էր դէպի ծովը, փոքրիկ տղան վագում էր դէպի ծովը, սակայն որքան մտնում էր ծովին, հոյնեֆան ծովը հեռանում էր նրանից: Հետգիտէ նրա քայլերը ծանրացան, կարծես արնիմէ գնդեր էին կապել նրա ոտքերին, յետոյ նրա վագքը քարացաւ. Ֆրանսիացու արցունքը Փարիզի գրաւման ժամանակ, Մուսոլինին գլխիվայր կախուած, Ստալինը դագաղում, Հիթլերը պարելիս, վիթթնամցի տղան գնդակահարուելիս, ի սէր Աստուծոյ մի կաթիլ ջուր, եթէ աստղերը կանգ առնեն, ո՞ր կը թափուեն, ամէնից ապահով տեղը արգանդն է, ես պիտի վերադառնամ իմ մօր արգանդը, որպէսզի այլեւս ոչ ոք ինձ չվնասի, որպէսզի չլինի Ապրիլ 24, Բուխենվալդ ու Հիրոշիմա: Հորիզոնները խորանարդների վերածուեցին, բիւրեղացան, դարսուեցին իրար վրայ ու անաղմուկ ջարդուեցին համաստեղութեան ծիրում, այդ նոյն պահին փողոցի վրայ գնդակները խաչաձեւեցին միմեանց, ծարացին ու տձեւ խաղալիքների պէս կախուեցին միջոցում: Կունգ առաւ ժամանակը: Ե՛ս եմ ժամանակը: Ե՛ս եմ տիեզերքի կենտրոնը: Սակայն ինչո՞ւ է կենտրոնը տատանում, ինչո՞ւ են շէնքերը խոնարհում առաջ, այսպիսի բան ես կեանքումս չեմ տեսել: Բեկուեց ժամանակը: Մէկը քար նետեց հայելու վրայ ու ծամածուծեց իրականութիւնը: Ամէն մի բեկոր քարձաւ ամբողջութիւն, իր մարմնից անջատուեցին բազմաթիւ էակներ ու հապնեպով իրենց գործին գնացին: Մուսա Լեբան յաջորդեց անապատը, քաղաքը սեղմուեց իր պատերի մէջ, դարձաւ Ե՛

րուսադէմ: Քանի՛-քանի՛ աղջիկներ է սիրել, որոնք անտեղեակ են իր սիրոյն, օ՛, Երուսադէմ, օ՛, Էսմերալդա, օ՛, Ռէբէկա, օ՛, Սեղա, օ՛, Բէաքրիս, օ՛ Բարուլ, օ՛, մայր, օ՛, արեւածագ լեռների, օ՛, արեւամուտը ծովերի, ինչպէ՞ս պատասխանել նրանց, ի՞նչ ասել Դուրեանին, Շոպէնին, Տէրեանին, Շուրերքին ու Պաշկինին, որոնք դեռ ամբողջովին չծաղկած անժամանակ հեռացան, մի կաթիլ ջուր, «Հայաստանը միշտ գրգռել է նուաճողական ձգտումներ ունեցող ազգերի ախորժակը: Հայկական բարձրամակարդ ժողովուրդը միշտ աւարն է եղել այդ ազգերի: Աւելի քան 500 տարուց ի վեր Հայաստանը բաժանուել է երեք մասի: Հնուց ի վեր օտար ցեղեր, մէկը միւսի յետեւից, մրրիկի պէս անցել են Հայաստանի վրայով: Այն ցեղերը, որոնք ամառի դարձին Առաջաւոր Ասիան, Հունգարիան եւ հասան մինչեւ Հռոմուս, Ատտիլայի պէս մարդիկ, որոնք դեռ մնում են մեր յիշողութեան մէջ, ամենախտմեծի կերպով աւերել են Հայաստանը՝ ոչնչացնելով ժողովուրդին»: Մի կաթիլ ջուր, եթէ խաչին ու լոյսին կառչելու փոխարէն մենք էլ աւերէինք ու ջարդէինք, այսօր մենք էլ մեծ պետութիւն կը լինէինք: Կարելորդ տիրե՛լն է, ո՛ւժը, այլապէս արդարութիւն ու միջազգային բարոյականութիւն յիմար խօսքեր են, եթէ ամուր բռնեմ երկնքի կապոյտը, ապա ինձ հետ ոչինչ չի պատահի, որովհետեւ մահը նախ եւ առաջ հոգու մէջ է կատարուում, իսկ ես ոչ մի գործ չեմ ուզում ունենալ մահուան հետ: Ինչո՞ւ յարատեւել, ես ապրե՛լ եմ ուզում, հա՛յր, ինչո՞ւ լոկ գոյատեւել, երբ ապրե՛լն է աստղերի պատգամը, ես այսօր եւ իսկ կը սափրուեմ, մոխրագոյն հագուստս կը հագնեմ ու Սոնայի հետ թատրոն կը գնամ, երեւակայել Կարլ Մարքսին վարսավիրանցում, Պապը թենիս խաղալիս կամ թէ Մովսէսը Ֆիգարոյի դերում: Երկինքը շառագունեց, մնաց մի հատիկ շաւիղ իր եւ արտաքին երեւոյթների միջեւ, բռնեց շաւիղը եւ հեփաթոյին թռչունի պէս սաւառնեց արեւելից արեւմուտք, հիւսիսից հարաւ, երբ կանգնեց ովկիանոսների միջեւ՝ Աֆրիկան դարձաւ մի շփեղ շուշան՝ թելերը սփռելով մինչեւ Մոնղոլիա ու Ամազոն: Եթէ երկար մնայ անջրպետում, ապա ժամանակը կ'անցնի իր ոտքերի տակից ու ինքը կը դառնայ անժամանակ, այսպէս ասած՝ անմահ, ինչպէս Զեւս, կարելորդ սակայն պոկուած մնալն է երկրագնդից, միայն թէ՛ երանի՛ մի կաթիլ ջուր լինէր, մի կաթիլ ջուրի համար ես ամէն ինչ կը տայի, նոյնիսկ անմահութիւնս: Ուրեմն այսպէս է պատահել խաչեայի հետ, իմ ժողովուրդիս հետ, վարուժանի հետ, Բէֆէթի հետ, Զօհրապի հետ, հին ու նոր սուրբերի հետ, ծանօթ ու անծանօթ նահատակների հետ, եկել մի բան ասել ու գնացել են, մեզ թողնելով անպատասխան, իսկ մնացողները տենդահար վերլուծել են, տեսութիւններ ստեղծել ու մեր վզին կապել լուծը, երբ գոհերի մահը աւելի խօսուն է, քան ապրողների կեանքը: Նա բարձրացաւ, սուրացող գնդակները բռնեց, գրպանը դրեց ու թաշկինակով ձեռքերը սրքեց: Հա՛յր, դու երբեք չասացիր ա՛յն՝ ինչ ուզում էիր ասել, այսօր, վաղուան ձգեցիր ու չասացիր ա՛յն՝ ինչ ուզում էի իմանալ, երբ քո մի խօսքը կարող էր փրկել ամէն ինչ: Ես այսուհետեւ ինչպէ՞ս նայեմ որդուս աչքերին, ի՞նչ ասեմ նրան, երբ չգիտեմ:

ՅԱԿՈՒ ԿԱՐԱՊԵՆՑ

1976 Փետրուար 16, Վաշինգտոն

Յ. Գ Ե Ղ Ա Ր Դ

ՏՐՏՄ ՈՒԹԻՒՆ

Լոյս ըլլայ թէ մութ՝ պատուհանէս բաց
Կը դիտեմ անթարթ.
Կ'անցնին ալեկոծ մարդիկ կուշտ կամ ֆաղց
Մայթերէն անգարդ:

Հով ըլլայ գանգուր, թէ բիւրեղ անձրեւ՝
Ծառեր բազմալար
Կը շշնջեն մեղմ յուշեր ֆաղցրահեւ
Օրերէս դալար:

Կը դիտեմ երկինքն. ամպոտ թէ պայծառ՝
Նոյն Սփինքսն է լուռ,
Մերթ խոստում մ'անհուն, մերթ ալ դողահար
Սիրերգ մը տըխուր:

Հոգիներ ծանօթ, վառած մում ու խունկ՝
Ո՞ւր գացին անժամ.
Կեանք ու Մահ ճամբէն կ'անցնին թեւանցուկ՝
Չունին պատասխան:

Տատրակ մը վայրի կը թառի ֆիւիս
Աչքերը՝ վընիտ.
«Ինչո՞ւ սրտմըտիլ, երբ կայ լոյս, թըռի՛չ,
Ու ե՛րգ միամիտ»:

Բայց կ'անցնին մայթէն մարդիկ գըլխահակ...
Ցա՛ւ կայ անհատնում.
Լոյսով ու մութով տիեզերքն համակ՝
Մընջկատա՛կ մ'անտուն:

ՀՐԱԲՈՒԽ

Աստղեր խօլաթուիչ կ'անցնին երկինքէն,
 — Յիշատակն իրենց լոյս է ու նանանչ.
 Ամպեր կը փակուին ծուէն առ ծուէն,
 — Յիշատակն իրենց դաշտերն են կանանչ:

Ալիքներ անգուսպ կը փշրին ափին,
 — Ծովը կը մրնայ խրոովփի օրրան.
 Հովր կը ասնի տերեր դեղին,
 — Անտա՛նն է անխախտ, յա՛ղթ կեանքի վըկան:

Ո՞վ գարկաւ շանթը լերան թաւ կուրծփին,
 Ո՞վ վառեց հրաբուխն, արձակեց լաւան...
 Մարեցա՛ւ... մընաց՝ գագաթն անասան:

Ո՞ւր գացին շուքեր, րստուերներ մըթին...
 Լըռած են կանչեր, ձայներ ընդունայն.
 — Մարդր կը փալէ ասաղերու նամբան:

1975 թ.

ԻՆՔՆՕՐՕՐՈՒՄ

Նորէն գիշեր աստղակամար,
 Սիրոյ երգեր ասուպահար.
 Լուսնի լոյսին դուն ծընրադիր՝
 Սի՛րտ իմ, լըռէ՛ անըրջահար:

Հովի թելին տակ կապտածիր
 Ծառերն ամէն՝ վի՛ն են, փանդի՛ն.
 Սիրամբուննջ դուն օրօրի
 Կարօ՛տ՝ սի՛րտ իմ, ա՛լ ֆընացիր:

Ծովն ափունքին մեղմ կ'օրօրուի
 (Վիշտն է խորունկ տիեզերքի).
 Վըշտի ծովուն դուն վա՛րժ լուղորդ՝
 Սի՛րտ իմ, մոռցի՛ր կեանքն անարի:

1975 թ.

Թ Ա Փ Ա Ռ Ո Ւ Մ

Սըլացայ երկինք, քաղցրեցի ազա՛տ,
Կտցեցի աստղերն՝ իրր ողկոյզ, հատիկ,
Լուսինը թօնս էր, բերդն իմ անառիկ...
Մոխրացուց թեւերս՝ արեւն հարագատ:

Սուգուեցայ ծովուն խորերն անյատակ,
Գգուեցի ժայռերն, այտերն աւազին՝
Փնտռելով անդուլ օրբանս առաջին...
Կոհակներ հուժկու տարին գիս ցամաք:

Կը քալեմ հիմակ դաշտերու քամբան,
Ծառեր մտերմիկ երգ մ'ունին ծանօթ,
Կը խնկէ ունգիս քաղցրաբոյր կարօտ՝
Հողը հարագատ, իմ վերջին կայան:

1975 թ.

Ե Ր Զ Ա Ն Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Առաւօտուն քաղցրի ծաղիկները դաշտերուն,
Փունջ-փունջ գանոնք բաժնեցի անցորդներու անանուն,
Ծիլ մ'իսկ կանանչ չըբերի ի՛մ երգիքիս երագուն:

Բարձրացայ լեռ կէսօրին, գըտայ աղբիւր կարկաչուն,
Դոյլ-դոյլ ջուրէն աստղալոյս տուի ծարաւ մարդերուն,
Կուց մ'իսկ մարգրիտ չըբերի ի՛մ թաղարիս տոչորուն:

Կածաններէն մոլորուն գիշերն հասայ աստղերուն,
Հոյլ-հոյլ գանոնք ցանեցի վըրան բոլո՛ր տուներուն,
Շող մ'իսկ արծաթ չըբերի ի՛մ նըրագիս առկայծուն:

Մերկ ու մինակ մընացի գահին վըրան լեռներուն.
«Խե՛նթ» գոչեցին երջանիկ բարեկամներ մեծատուն,
Շիթ մ'իսկ արցունք չըշողաց աչքիս՝ խինդով պատարուն.

Ի՛մս է երկրին ու մարդոց հարըստութիւնն անհատնո՛ւմ:

1975 թ.

Յ . Գ Ե Ղ Ա Ր Դ

Մ . Ի Շ Խ Ա Ն

Մ Ի Ն Ա Ս Ա Շ Խ Ա Տ Ո Ղ

Աչքերուս չեմ հաւատար: Ակնոցներուս քրտնած ապակիները
կը սրբեմ եւ կրկին ու կրկին կը կարդամ.

«Երէկ, իրիկուան դէմ, երբ գործէն տուն կը վերադառնար,
ինքնաշարժի արկածի մը գոհ գնաց երիտասարդ նարտարագէտ Մի-
նաս Մովսէսեան: Դժբախտ երիտասարդի եղբրական մահով մեր գա-
ղութը կը կորսնցնէ խոստումնալից ուժ մը, որուն կը սպասէր փայ-
լուն ապագայ»:

Թերթը ձեռքէս վար կ'իյնայ: Լուրը ո՛չ միայն անհաւատալի
է, այլեւ անհեթեթ, անկարելի: Մինասը, կամքի մարմնացում եւ
ջտնասիրութեան տիպար Մինասը զոհ կոյր ճակատագրին, այսպէս
մէկ անգամէն, այսպէս յիմար ձեւով եւ այսքա՛ն շուտ... Ինք՝ որ
ցաւէն ու զրկանքէն գիտցաւ քամել աշխատանքի գինովցնող հաճոյ-
քը, անքուն եւ կիսաքաղց դիչերները վերածել յաջողութեան դափ-
նեպսակի... Ինք՝ որ Եւրոպայէն յաղթական տուն վերադարձաւ՝
ապագան նուաճելու հաստատ վճռականութեամբ: Ո՞ւր մնաց ապա-
գան. ոչ իսկ ներկայ ունեցաւ, այլ միայն անցեալ մը, հազար դո-
հողութիւններով եւ անդուլ պայքարով լի անցեալ մը, որ ահա գիծ
առ գիծ կ'արթննայ աչքերուս առջեւ:

**

Առաջին օրն է, որ ոտք կը դնեմ օտար քաղաքի այս մեծ հա-
մալսարանէն ներս: Շուարած, շփոթած եւ գրեթէ յուսահատ վիճակ
մը ունիմ: Ուսանողներու հեղեղը կը հոսի չորս դիւ: Աղջիկ-տղայ
իրարու խառնուած, իրար գրկած, ուրախ քրքիջներով կ'անցնին քո-
վէս՝ գոյութեանս իսկ անգիտակ: Մինակ եմ մեծ բազմութեան մէջ.
չեմ դիտեր ո՞ւր պէտք է երթամ եւ ի՞նչ պէտք է ընեմ: Շէնքեր, բա-
կեր, միջանցքներ եւ անոնց մէջ երթեւեկող թարմ ու ժպտուն դէմ-
քեր: Գրեթէ բոլորն ալ քեղի կը նային կապոյտ աչքերու խաբուսիկ
նայուածքներով եւ գրեթէ բոլորն ալ խարտեաչ մաղերու ալիքներ
կը նետեն օգին մէջ:

Ես միայն թուխ եմ, ես միայն խոժոռ եմ, ես միայն հայ...

Ուսանողներու հոսանքէն երիտասարդ մը կ'անջատուի յան-
կարծ, կու գայ կը կենայ զիմացս եւ վստահ չեչտով մը կ'ըսէ.

— Հայրենակից, դուն հայ ես կարծեմ...

Չարմացած կը նայիմ երեսին: Ինձմէ աւելի թուխ, ինձմէ աւելի հայ: Դիմագծերը չոր են, ոսկրուտ. ամբողջ երեսը արեւէն այրած եւ կանխահասօրէն ծերացած երեւոյթ մը ունի: Այդ պատճառով թերեւս բաւական տարիքոտ կ'երեւի աչքին:

— Ինչէ՞ն հասկցար, որ հայ եմ:

Հրճուանք կայ ձայնիս մէջ: Վաղածանօթ բարեկամ մը, հաբազատ մը, մտերիմ մը դաած ըլլալու անհուն ուրախութիւնը: Հայերէն բառերու հնչիւնները տաք ճառագայթներու պէս կ'իջնեն վրաս:

— Յայտնի է երեսէդ եւ շուարած վիճակէդ: Յետոյ, ինծի ըսած էին, թէ հայ ուսանող մըն ալ եկած է Արեւելքէն:

Մինակ չեմ այլեւս. մինակ չենք երկուքով: Հիմա կրնանք քաջար ճեղքել ուսանողներու ալիքը, գտնել արձանագրութեան գրասենեակները, ծրագիր կազմել եւ նուաճել ապագան:

Այսպէս եղաւ առաջին ծանօթութիւնս Մինաս Մովսէսեանի հետ, որ ծանր զրկանքներու գնով եկած էր համալսարանական ուսում ստանալու: Ճարտարագէտ պիտի դառնար: Խերը պիտի անիծէր կեանքին: Լաւ վկայական մը գրաւականն էր իրեն սպասող լաւ դիրքին: Առաջին օրէն ինք արդէն կը տեսնէր այդ դիրքը, նիւթապէս ապահով, բարոյապէս գնահատուած: Խերը պիտի անիծէր նաեւ դասերուն: Ի՞նչ կրնային ըլլալ դասերու եւ քննութիւններու դժուարութիւնները՝ իր պողպատեայ կամքին առջեւ, ուսանելու իր կատաղի ախորժակին դիմաց: Ասպարէզ կը կարգար բոլոր դասատուներուն...

Կ'առաջարկեմ միասին սենեակ վարձել, որպէսզի աժան ըլլայ:

— Այդ մէկը ո՛չ, — կ'ըսէ կտրուկ շեշտով մը, — այդ մէկը գործիս չի դար: Ես ուսանելու եկած եմ, ես պիտի աշխատիմ: Գիշերը լոյսս կը մարեմ, չեմ մարեր, կը հսկեմ, կը լուսցնեմ՝ ազատ պէտք է ըլլամ: Խանգարող շունչ չեմ ուզեր սենեակիս մէջ: Եղբայրս ըլլայ՝ նորէն չեմ ուզեր: Օրուան մէջ ժում մը պակաս կը ճաշեմ, բայց առանձին սենեակ կը վարձեմ:

— Ինչո՞ւ, ես խաղալո՞ւ եկած եմ:

— Ազբա՛ր, չեմ գիտեր բնաւորութիւնդ, ներողամիտ կ'ըլլաս: Թերեւս ինձմէ ալ աղէկ ես, բայց դուն պիտի ծխես, դուրս ելլենք պիտի ըսես, պատուհանը բանանք-դոցենք պիտի ըսես, միւզիք մտիկ ընենք պիտի ըսես — ես չեմ կրնար հանդուրժել: Գլուխս խաղաղ ըլլալու է: Ես ու դիրքերս մէկ ընտանիք պիտի կազմենք, մէկ մարմին, մէկ հոգի: Ինչո՞ւս պէտք... օտար շունչ չեմ ուզեր:

Այդպէս ալ կ'ընենք: Առանձին սենեակներ կը վարձենք՝ առանձին թաղերու մէջ: Իրը աւելի փոքր է, աւելի մութ, բայց նուազ սուղ:

— Աղէկ է, — կ'ըսէ Մինաս, — շա՛տ աղէկ է: Ես եւ դիրքերս կը տեղաւորուինք: Այդքանը բաւարար է: Ի՞նչ պիտի ընեմ լայն պատուհանն ու արեւը: Ես ժամանակ չունիմ դուրսը գիտելու: Ես գիշեր ու ցերեկ պիտի սերտեմ: Արեւը ներսէս թող ծագի...

Համալսարանի դասաւանդութիւնները կը սկսին: Քանի մը նորեր ալ կու գան եւ հայ ուսանողներու թիւը կը հասնի ութի: Պըզտիկ գաղութ մըն ենք արդէն, պղտիկ Հայաստան մը: Գրեթէ միշտ միասին ենք եւ քիչ անգամ օտարներու հետ: Համալսարանի մուտ-

քին, սրճարանի մը անկիւնը, ուսանողական ճաշարանին մէջ հայ լեզուն կը հնչէ ազատօրէն, երբեմն բարձրաձայն՝ ուրիշներուն հանդիսար խանդարելու չափ:

— Պէ աղբար, — դիտել կու աայ Մինաս, — մենք ասանկով մարդ չենք ըլլար: Տասը տարի հոս մնանք՝ նորէն տեղւոյն լեզուն լաւ պիտի չսորվինք: Բացուեցէ՛ք քիչ մը, ձեր կաշիէն դուրս եկէ՛ք, օտարներուն հետ խառնուեցէ՛ք:

Ամէնէն շատ սակայն «կաշիին մէջ» մնացողը Մինասն է: Եթէ բարեհաճի հինգ-տասը վայրկեան «Ժամանակ կորսնցնել», ատիկա կ'ընէ կամ ինծի հետ, կամ Վազգէնին:

Վազգէն մեր խումբին ամէնէն խելացին է անկասկած: Ինչ վկայական, որ ստացած է ասկէ առաջ՝ միշտ բարձր յիշատակութեամբ: Չափաւոր աշխատող, բայց փայլուն արդիւնք: Արագ միտք եւ պայծառ յիշողութիւն: Վազգէն եւ Մինաս նոյն դասարանն են, նոյն ճիւղի ուսանող:

— Մինա՛ս, — կ'ըսեմ երբեմն, — փորդ ալ պատուես՝ Վազգէնին պիտի չկարենաս հասնիլ: Ան ո՛ւր, դուն ո՛ւր...

Մինասի սրտին դանակ խոթես աւելի լաւ է, քան թէ յիշեցընես, որ իրմէ լաւը եւ իրմէ փայլունը կայ դասարանին մէջ: Կը նայի աչքերուս մտահոգ նայուածքով եւ կը բացադանչէ.

— Ծօ՛, ես շատ Վազգէններ տեսած եմ. կրնայ ըլլալ, որ խելացի է, խօսք չունիմ. բայց աշխատանքի շունչը կարճ կ'երեւի. մինչեւ վերջ փողոցներն է: Ինչպէ՞ս պիտի դիմանայ իմ արշաւիս: Ես մէյ մը աշխատելու սկսիմ՝ ա՛լ կենալ չկայ, հանգստանալ չկայ, քնանալ չկայ: Ես կ'ուտեմ, կը լափեմ դիրքերը:

Եւ իսկապէս, Մինաս առաջին շաբաթէն լարեց աշխատանքի իր ահաւոր մեքենան, որ սկսաւ շողեպլինդ բարձրանալ ճարտարագիտութեան դժուարամատոյց լեռներն ի վեր: Կրթական տարեշրջանի սկիզբն էր դեռ. ուսանողները նոր կը ծանօթանային դասախօսներուն եւ դասերուն: Մատենագարանի սեղանները պարապ էին, իսկ սրճարաններն ու դարեջրատունները՝ լեփ-լեցուն: Մինաս բացառութիւն կը կազմէր. սենեակը փակուած՝ կ'աշխատէր: Ի՞նչ կը կարդար, ի՞նչ կը սորվէր՝ Աստուած դիտէ: Մինասի փոքրիկ սենեակը աշխատանքի սրբատեղի մըն էր արդէն, ուր մուտք ունենալու համար ո՛չ հայ ըլլալը բաւարար էր, ոչ ալ ընկերական մտերմութիւնը:

— Պէ աղբար, սենեակս մի՛ դաք, — կ'ազդարարէր Մինաս ամենայն անկեղծութեամբ, — ձեզի հազար անգամ ըսեր եմ, որ ես սենեակս մարդ չեմ ուղեր ընդունիլ: Կու դաք, կը խանդարէք, շատախօսութեամբ ժամանակս կը դողնաք...

— Մինաս, երբեմն օդ առնելն ալ լաւ բան է, — կ'ըսէինք իրեն, — նայէ՛, սկսար նիհարնալ:

— Թող նիհարնամ, չեմ սատկիր, թող մորթս մազադաթ դառնայ, միայն թէ իմաստութեամբ լեցուիմ...

Արեւելքէն դացողներուս համար ամէն ինչ նոր էր եւ ամէն ինչ շրջուցիչ եւրոպական այդ ոստանին մէջ: Հոյակապ եւ շողշողուն ցուցափեղկեր, որոնց մէջ կեցած նորոյթի արձանները, իրենց քաղցր ժպիտով, հեադ կը խօսէին կարծես: Երկար պահեր կանդ կ'առնէինք ցուցադրուած հրաշալիքները դիտելու: Մինաս կ'աճապարէր՝ վայրկեան առաջ տուն հասնելու եւ սեղանին առջեւ նստելու համար:

— Ի՞նչ չտես էք պէ, սուտ բաներու առջեւ բերաննի՞ր բաց օր
կը կլլէք: Վաղը քննութեան օրերուն ալ օդ պիտի կլլէք...

— Մինաս, — կ'ըսէի իրեն, — նայէ սա իրաւ մանրէկներուն,
... մզոցոցոսի ոց? դո՞ւմ 'ջոտոյ մը իջր ոյ
մասքմտն նժշո կղա՞ն ... ոց հիվեցնցն Յոյ՞մ ոցա 'ղվեցոցոյ նժշո՞մ մս
Մինաս ժամանակ չունէր անցնող դեղուհիներուն վրայ ակ-
նարկ նետելու: Սենեակին ընտանիքը — դաս, գիրք, թուղթ, գրիչ
— իրեն կը սպասէր եւ ինք ուխտած էր հաւատարիմ մնալ:

— Եթէ ես խելքս այս ջլգիկներուն տամ, ինչպէ՞ս դաս պիտի
սորվիմ, հէ՞... Ինձի սպասող հայր ունիմ, մայր ունիմ, քոյր ու-
նիմ... Անոնք իրենց կոկորդէն կը կտրեն եւ ինձի փարս կը զրկեն
կոր...

Եւ Մինաս կ'արագացնէր քայլերը, սատանայէն փախչող ճրգ-
նաւորի մը պէս:

**

Քանի կ'առաջանայ դասաւանդութեանց եզանակը, այնքան ան-
գնահատելի կը դառնայ Մինաս: Ամէնքս ալ գիտենք սակայն իր տե-
ղը. — կա՛մ սենեակն է, սեղանին առջեւ, կամ մատենադարանը, գը-
լուխը երկու ձեռքերուն մէջ, հակած գրքի մը վրայ: Երկրաշարժն
իսկ չի կրնար զինք խախտել տեղէն եւ իր այդ դիրքէն:

Ալքոլով գինովցողներ շա՛տ կան աշխարհիս վրայ. երազով,
սիրով, երգով ու արուեստով գինովցողներ ալ չեն պակսիր: Բայց
դասերով գինովցած ուսանողի հանդիպիլ սովորական երեւոյթ չէ
կարծեմ: Մինաս այդ հազուագիւտներէն էր, անյազուրդ, անզուսպ,
կատաղի սորվող մը, որուն համար կեանքի գերագոյն հաճոյքն ու
նպատակը դասագիրքերը լափելուն մէջ կը կայանար:

— Ի՞նչ աղուոր բան է, — կ'ըսէ օր մը թեւս բռնելով, — ի՞նչ
աղուոր բան է նստիլ մինչեւ ժամը մէկ, մինչեւ ժամը երեք եւ լսնի
աքլորին կանչը առաւօտեան դէմ, եւ զգալ, որ գլուխդ կը ծանրա-
նայ իր լեցունութենէն:

— Իր ապուշութենէ՛ն, — կը բացագանչեմ հեզանքով:

Աչքերուս մէջ կը նայի զարմացած: Եւ յանկարծ, գլուխ մը
ընողի պէս երեսիս կը նետէ սա ջախջախիչ փասաարկութիւնը.

— Դուք ուսանող չէ՞ք. ի՞նչ ըսել է ուսանող, ի՞նչ ըսել է ու-
սում:

— Ուսանող ըսել է ուսանողական երջանիկ եւ ուրախ կեանք
անցընել համալսարանի շրջափակին մէջ, քիչ մը սիրաբանիլ, քիչ մը
զուարճանալ, քիչ մըն ալ դասախօսները մտիկ ընել՝ երբ ուրիշ ա-
ւելի կարեւոր բան չկայ ընելիք...

Մինաս ականջները կը գոցէ՝ չլսելու համար նման սրբապիղծ
բառեր: Իրեն համար կատակ գոյութիւն չունի. ամէն ինչ լուրջ է,
ամէն ինչ հանդիսաւոր, երբ կը վերաբերի ուսման սո՛ւրբ հարցե-
րուն:

— Մե՛ղք, մե՛ղք ձեզի, — կը մրմնջէ ականներուն մէջէն, —
հիմակուրնէ յայանի է տարուան վերջը ձեզի սպասող ճակատագի-
րը... մե՛ղք, որ հայ էք...

— Եւ հայուն պատիւը բարձր չէք բռներ օտար այս երկիրներուն մէջ, — կը լրացնեմ Մինասին նախադասութիւնը, որովհետեւ ա՛լ գոց դիտեմ ըսելիքները:

Մինաս չ'ազդուիր ընկերներուն քաջքշուքէն: Մեր բոլոր հեղ-նանքներուն դէմ դիտէ մնալ սառնարիւն, հաւատաւոր եւ ծանրաբար-րոյ: Անայլայլ ժպիտին մէջ մէկ իմաստութիւն միայն կայ.

— Վերջը կը տեսնուինք. վերջին խնդացողը ես պիտի ըլլամ:

Յուրտերը կը սկսին. ձիւն ու սառնամանիք: Մինասի նիւթա-կան պայմանները շատ խեղճ են: Սենեակը տաքցուած չէ: Առտու կանուխ կարելի է իրեն հանդիպիլ համալսարանի ճամբուն վրայ, բարակ վերարկու մը կռնակը: Տետրակներ եւ դիրքեր թեւին տակ սեղմած՝ արագ քայլերով կը դիմէ դէպի «ուսման եւ դիտութեան տաճարը»:

— Մինա՛ս, չե՞ս մսիր այսպէս. ինչո՞ւ դիտարկ եւ ձեռնոց չես դործածեր: Յուրտէն չե՞ս վախնար:

— Յուրաը թող ինձմէ վախնայ... քանի սա դիրքերուն կրակը կայ կուրծքիս վրայ՝ ես զրահուած եմ, ես հնոցի պէս տաք եմ...

Մինասին խօսքերը ճարտասանութիւն պիտի թուին անոնց, որ ղինք առաջին անգամ կը լսեն: Սակայն մենք դիտենք, թէ ատոնք տկար արձագանդներն են միայն իր ներքին յարաճուն ապրումներուն:

Հետզհետէ կը սկսինք մեղքնալ այս աղուն: Մինասի կաաաղի ուսումնատենչութիւնը կը դադարի ծիծաղելի ըլլալէ եւ կարեկցու-թիւն կը շարժէ: Ո՞ւր պիտի հասնի, ի վերջոյ, անոր սա հիւանդա-դին ջանասիրութիւնը: Խելքի՞ն պիտի դայ արդեօք: Ո՛չ շնորհքով կ'ուտէ, ո՛չ շնորհքով կը քնանայ, ոչ ալ դուրս կ'ելլէ:

— Աս տղան չի տոկար, հիւանդ պիտի ըլլայ, — կ'ըսէ Վազ-դէն, — ձեւ մը գտնենք ղինք փրկելու:

Ձեւը ո՞րն է. մէկ ձեւ կայ միայն՝ Մինասը դուրս բերել իր մեկուսացումէն, առնել մեր շրջանակին մէջ, յաճախ ճաշարան տա-նիլ, ցոյց տալ իրեն, որ կեանքի մէջ դիրքերէն եւ ուսումէն դատ ուրիշ արժէքներ ալ կան:

Օր մը մեծ զգուշութեամբ եւ նուրբ դարձուածքներով կ'առա-ջարկենք սինեմա դալ հետերնիս:

— Ի՞նչ, — կը բացադանչէ Մինաս, — սինեմա՞ մի, իմ սինե-մաս, թատրոնս, տօնս ու զուարճութիւնս սորվիլն է, սերտելը, ու-սանիլը: Մարդ կրնա՞յ երկու ժամ կորսնցնել սինեմայի աթոռին մէջ պարապ նստած: Պէ աղբար, ոճիր է ըրածնիդ:

— Մինաս, — կ'ըսենք քնքուշութեամբ, — դուն խելացի ես, կը հասկնաս անշուշտ, թէ մարմինն ալ իր պահանջները ունի: Միտք ըսածդ կը յոգնի, երբեմն ժամանակ պէտք է տալ հանգստանալու:

— Իմ միտքս չի յոգնիր, պէտք չէ որ յոգնի, իրաւունք չունի յոգնելու: Միտք ըսուած մեքենան շինուած է, որ քսանըչորս ժամի վրայ քսանըչորս ժամ աշխատի: Եթէ յոգնի՝ դուրս պատերուն կը զարնեմ, կը թարմանայ: Եթէ ուզածիս պէս չըլլայ՝ կը կտրեմ եւ կը նետեմ ես այս գլուխը:

Անդրդուելի է Մինաս: Իր համարումը կիրք է իրեն համար, եւ իր կիրքը՝ սորվիլ:

Ո՛հ, ի՞նչ անուշ բան՝ սորվի՛լ...

**

Իրիկուն մը անակնկալ կերպով սենեակին դուռը կը զարնեմ հա առանց պատասխան սպասելու ներս կը մտնեմ : Մինաս չի լսեր դրան ձայնը . խորասուզուած է գիրքի մը մէջ : Կը մօտենամ եւ կողմնակի կեցած կը դիտեմ զինք : Մինասի դէմքին բոլոր գիծերը լարուած են . շրթունքները կը շարժին անձայն : Երբեմն թեւը վեր կ'ելլէ եւ օղին մէջ գիծեր ու շրջանակներ կը գծէ :

— Մինա'ս . . .

Գլուխը կը վերցնէ զարմացած , կիսամութին մէջ կը նշմարէ զիս եւ կը պոռայ երեսս ի վեր .

— Ո՞ր ծակէն ներս մտար , ես դուռը գոցած էի :

— Մարդ պատրաստ պիտի ըլլայ միշտ , վասնզի չես գիտեր , թէ ե՞րբ կը զարնեն դուռդ :

— Ծօ՛ շունչանորդիներ , հանգիստ պիտի չձգէ՞ք զիս , որ ուզածիս պէս աշխատիմ : Ինչո՞ւ եկար նորէն :

— Մինաս , — կ'ըսեմ՝ աշխարհի ամէնէն քաղցր ժպիտով , — այս իրիկուն հաւաքոյթ ունինք , անպայման պէտք է ներկայ ըլլաս դուն ալ : Նոր դէմք մը եկած է , հետաքրքրական անձ մը , կը ծանօթանաս :

— Շնորհակալ եմ , անձերու հետ գործ չունիմ , տէֆ եղիր սրկէ :

Կ'աշխատիմ բացատրել , թէ հաւաքոյթի ընթացքին դասախօսութեան պէս բան մը պիտի ըլլայ , եւ թէ՛ բոլոր հայ ուսանողներս պարտաւոր ենք ներկայ գտնուիլ : Մինաս սեղանին վրայէն կը վերցընէ հատոր մը եւ քթիս առջեւ հրելով կը պատգամէ .

— Կը տեսնե՞ս սա գիրքը , հազար հատ դասախօս կ'արժէ : Ես այս գիշեր կտոր-կտոր պիտի փրցնեմ այս աղուորիկ գիրքը եւ լոխումի պէս պիտի ուտեմ . . .

— Ի՞նչ ախորժակ , Մինա'ս . . .

— Հապա ի՞նչ դիացար , կատա՞կ է ուսանիլը , ճարարագէտ ըլլալը . . .

— Կ'ըլլա'ս , Մինաս , հոգ մի ըներ , կ'ըլլաս :

— Անշո՛ւշտ կ'ըլլամ , ես չըլլամ՝ ո՞վ պիտի ըլլայ . մօրս արդանգին մէջ ես ճարտարագէտի կոչում ունէի արդէն :

Աստուա՛ծ իմ . ինչպէ՞ս կարելի է տեղէն շարժել այս տղան :
— Մինաս , — կ'ըսեմ , — այս իրիկուն ես քեզ ճաշի կը հրաւիրեմ , իմ հիւրս ես . յետոյ միասին հաւաքոյթի կ'երթանք :

Մինաս կասկածանքով կը նայի աչքերուս , ապա կը բացագանչէ .

— Եաի'ս անցիր , սատանայ . . . Այս ի՞նչ ծուղակներ կը լաւէ՞ք՝ զիս փորձութեան մատնելու համար : Որքան ալ անօթի ըլլամ՝ ես հացի պատառը բերանս չեմ դներ , եթէ դասերս հասկցած եւ մարսած չըլլամ :

— Կը մարսես , Մինաս , դեռ շա՛տ ժամանակ կայ մինչեւ քըն՝ նութիւն . . .

— Ժամանակը կը թռի : Ժամանակը ոսկի է , լուր չունի՞ս : Ա՛խ , բերանը պագնեմ անո՛ր , որ այս խօսքը ըսած է :

Ճար չկայ. անկարելի է Մինասը տեղէն շարժել: Անգամ մը եւս կը դիմեմ զինք վախցնելու ռազմավարութեան.

— Եթէ ասանկ շարունակես՝ դեղնած թերթերով մզլտա դիրք մը պիտի դառնաս դուն ալ:

— Երանի՛ր... Թող մարմինս ծծէ ուսման եւ գիտութեան մեյանը, թող տառերը տպուին մորթիս վրայ, թող կենդանի ու շրջուն դիրք դառնամ. աւելի ի՞նչ կ'ուզեմ:

Ուսումնական տարեշրջանի օրերը կը թաւալին իրարու ետեւէ, միօրինակ ընթացքով: Մենք յաճախ գարեջրատան մը սեղանին շուրջն ենք, Մինաս իր սենեակն է, մենք առիթը չենք փախցնել շրջելու զանազան հետաքրքրական վայրեր, Մինաս մատենադարանէն դուրս չ'ելլեր, մենք զուարթ քրքիջներով եւ սրախօսութիւններով կը մտնենք ուսանողական ճաշարանի դուռնէն ներս, Մինաս սանտալիչով կ'անցընէ օրը: Համալսարանէն իր սենեակը գտցած միջոցին իսկ դիրք մը կամ տետրակ մը բաց է ձեռքերուն մէջ: Կը քալէ կարդալով, կ'ուտէ կարդալով, կը հագուի եւ կը հանուի կարդալով:

— Ա՛խ, — կ'ըսէ մեծ լրջութեամբ, — ի՞նչ լաւ պիտի ըլլար եթէ կարենայի քնացած ատենս ալ կարդալ կամ ընաւ չքնանալ:

— Մի՛ քնանար, ընա՛ւ մի քնանար, ատկէ դիւրին ի՞նչ կայ, — կը խնդանք վրան:

Մինաս պահ մը կը հաւատայ կարծես մեր խօսքերուն, ասպա՛յ յուսահատ շեշտով կ'աւելցնէ.

— Չէ՛, կարելի չէ. փորձած եմ ընաւ չքնանալ, չեմ յաջողած: Խայտառակ քունը աւելի զօրաւոր է, քան անօթութիւնը: Քունը միակ բանն է, որ կամքէս քիչ մը աւելի ուժեղ է: Ստիպուած եմ օրը դռնէ երկու ժամ քնանալ...

— Միա՞յն երկու ժամ... Մենք ութ ժամ կը քնանանք, Մինաս:

— Դուք կրնաք, դուք իշխանի թոռներ էք, դուք ձեր ամբողջ կեանքը քնացած պիտի մնաք:

— Իսկ դո՞ւն:

— Ես արթնութեան ախոյեան պիտի դառնամ... Ես համալսարանին մէջ առաջնութեան պսակը պիտի խլեմ եւ կեանքը ծունկի պիտի բերեմ ոտքերուս առջեւ... Ինծի Մինաս կ'ըսեն:

— Է՛, վե՛րջը ինչ պիտի ըլլայ: Նորէ՞ն աշխարհ պիտի դաս կեանքը վայելելու համար:

— Կեանքը կը վայելեմ կոր արդէն: Երբ կը սերտեմ եւ կ'իւրացնեմ դասերս՝ կեանքին համը շրթներուս վրայ կը մնայ: Կը զգամ, որ քաղցր է կեանքը:

— Ի՞նչ ալ համ առնելիք բաներ են ճարարագիտութեան սախնդիրները, — կ'առարկէ իր դասընկերը՝ Վազգէն, — ակռաներուդ տակ կարծես երկաթ կը ծամես:

— Հաճոյքը ատոր մէջ է, — կ'ըսէ Մինաս, — ես ակռաներու տակ կը ճզմեմ, կը հալեցնեմ եւ կը մարսեմ այդ երկաթը:

Հակառակ իր տարօրինակութիւններուն, բոլորս ալ կը սիրենք պարզամիտ եւ բարեսիրտ այս աղան: Ան մեք սրախօսութիւններուն նիւթն է յաճախ: Մեր զուարճութեան կեդրոնական դէմքը:

**

Չարաճճի աղջիկ մը կայ, ժաղլին անունով, որ շատ մօտ է հայ աղոց խումբին: Հաւանօրէն գաղանի կապեր ալ կան իր եւ Յակորին միջեւ. շաա չենք հեաաքրքրուիր: Կը սիրենք իր ներկայութիւնը մեր մէջ, որովհետեւ զուարթ է եւ ընկերական: Մեզի կը յայտնէ, թէ որոշած է խաղ մը խաղալ Մինասի գլխուն:

Եւ ահա իրիկուն մըն ալ Մինաս սենեակէս ներս կը խուժէ յուզւած, այլայլած: Անսովոր երեւոյթ: Դէմքը կարմրած է, շրթները կը դողան եւ, ինչ որ ամէնէն աւելի տարօրինակ է՝ թեւին տակ ո՛չ դիրք կայ, ոչ տետրակ:

— Հը, Մինաս, ի՞նչ կայ, ի՞նչ ունիս:

— Տեսա՞ր խայտառակութիւնը, շան աղջիկը ինծի սիրահարւած է եղեր:

— Ո՞ր աղջիկը:

— Ուրիշ ո՞վ կրնայ ըլլալ, ժաղլին ըսուածը:

— Կ'երեւակայես կոր, Մինաս, այդ աղջիկը դիւրին-դիւրին մարդու չի սիրահարուիր:

— Ա՛ն, կարգա՛:

Ու Մինաս ինծի կ'երկարէ կապոյտ ու հոտաւէտ թուղթի վրայ գրուած սիրատոմս մը, ուր խունկի պէս կը մխայ հէք աղջկան սիրտը Մինասին համար:

— Երանի՛ր քեզի, Մինաս, բախտաւոր ես, քանի՛ր երիտասարդներ հողի կու տան ժաղլինին մէկ ժպիտին արժանանալու համար եւ ձեռքերնին չ'անցնիր:

— Շիտակ ես, սակայն ես ժամանա՞կ ունիմ աղջիկ խաղցնելու. ես դաս պիտի սորվիմ, քննութիւնները կը մօտենան: Շան աղջիկը ժամադրութիւն կ'ուզէ կոր...

— Զոհողութիւն մը պէաք է ընես եւ ժամադրութիւն տաս... Ասանկ առիթ փնտռողին ձեռքը չ'անցնիր ամէն ատեն:

Մինաս լուռ է, խորին խորհուրդներու մէջ ընկղմած: Փորձութիւնը շա՛տ մեծ է այս անգամ: Կը զգամ, թէ ողբերգութիւն մը կ'ապրի Մինասի պառակտուած հոգին: Մէկ կողմէ՛ ժաղլինին ժպիտը եւ կախարդող կանչը, միւս կողմէ՛ սեղանին քաղցր դէզը: Ո՞ր կողմ հակիլ, ո՞ր մէկէն հրաժարիլ: Ի վերջոյ խեղդուած ձայնով մը Մինաս հարց կու տայ.

— Դուն փորձառու ես, աղջկան մը հետ ժամադրութիւնը քանի՞ վայրկեան կը տեւէ առաւելադոյնը:

— Զի բռնուիր, Մինաս, կախում ունի ձեր երկուքին տրամագրութիւններէն: Եթէ ամէն ինչ լաւ ընթանայ, եթէ ձեր սրտերը իրարու փակին, ժամադրութիւնը կրնայ ամբողջ դիշերը տեւել...

— Մի ըսեր, պէ, մուխս կը մարի, ես չեմ կրնար այդքան ժամանակ զոհել ժաղլինին:

— Է՛հ, այն ատեն հրաժարէ, Մինաս...

— Բայց մեղք է աղջկան, յայտնի է, թէ կը տառապի կոր:

— Հո՞գդ, թող երթայ տառապի շան աղջիկը:

— Մի ըսեր, ծօ՛, լաւ աղջիկ է:

— Ինչի՞դ սիրահարուեցաւ արդեօք. շիլ նայուածքի՞դ, թէ ճաղատ գլխուդ:

— Արժէքաւոր աղջիկ բոլոր փաստեց ինծի սիրահարուելով. ան հասկցած է, որ իմ ճաղատ գլխուս վրայ մնացած ամէն մէկ մազը ձեր գլուխներուն պէս տասը հատ կ'արժէ:

— Ինչպէ՞ս հասկցաւ արդեօք:

— Նոր կ'անդրադառնամ, թէ ինչպէս հասկցաւ: Ասկէ քանի մը օր առաջ, համալսարանի սանդուղներուն վրայ հետը կարճ խօսակցութիւն մը ունեցանք: Հարցում մը ուղղեց ինծի, որուն պատասխանեցի կրակի պէս: Տեղեկութիւններու պէտք ունէր, ես իրեն մատնանշեցի պէտք եղած աղբիւրները տեղն ու տեղօք:

— Հիմա՛ պարզուեցաւ խնդիրը: Երեւի աղջիկը հիացած մնաց ունեցած պաշարիդ վրայ:

— Այգպէս ըլլալու է... կը անսնե՞ս շատ բան գիտնալուն առաւելութիւնները:

— Ի՞նչ օգուտ, վախնամ դուն ձեռքէդ պիտի փախցնես աւիթը:

Մինաս լուռ է. սիկառէթ մը կ'ուղէ ինձմէ եւ կը վառէ անձկալից մարդու մը ջղային շարժումներով: Սկզբունքները սկսած են ճարճատիլ. կամքին պատկառելի սիւները կը սասանին կարծես: Կը զգամ, թէ կեանքին մէջ նման քննութեան մը առջեւ չէ գտնուած: Աչքերուն խորը թէ՛ վախ կայ, թէ՛ ցանկութիւն եւ թէ ափսոսանք: Մեղքս կու գայ աշխատանքի այս հերոսին. խաղցուած խաղը շատ ծանր է եւ կրնայ սուղ արժեւ...

Շարաթ մը ետք, Մինասին կը հանդիպիմ փողոցին մէջ: Նախկին տղան է, դիրքեր եւ տետրակներ թելին տակ, բարակ վերարկուն կռնակը:

— Հը՛, Մինաս, ի՞նչ եղաւ այդ խնդիրը:

Մինաս հազիւ կը բարեհաճի իր քայլերը քիչ մը դանդաղեցրնել եւ մոլտալ.

— Ձդէ՛, ճանրմ, պարապ տեղ ամրողջ օր մը կորսնցուցի:

— Ինչպէ՞ս, արդիւնքը ի՞նչ եղաւ:

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, վրայէս նետեցի. օտար չե՞ն, ասոնց ամէնէն լաւին խերն անիծեմ:

— Սանկ շնորհքով պատմէ, որ բան մը հասկնանք:

— Ի՞նչ պատմեմ. շան աղջիկը կ'ուզէր օգտուիլ ինձմէ:

— Ինչէ՞դ, Մինաս:

— Խելքէս, գիտութենէս, ժամանակէս:

— Ձեմ կարծեր, ատանկ աղջիկ չ'երեւիր...

— Պէտք է զինք պարելու տանիմ եզեր, միասին պտոյտի պէտք է երթանք եղեր, իր սենեակը պէտք է մտնենք եղեր, որպէսզի չհասկըցած խնդիրները լուծեմ...

— Է՛հ, լաւ, լուծէ՛, աւելի ի՞նչ կ'ուզես:

— Խե՞նթ ես, պէ, ես կը մեռնիմ, եթէ այդքան ժամանակ տամ... յայտնեցի, թէ շարաթը մէկ ժամ մը կը տրամադրեմ իրեն...

— Բաւական առատաձեռն գտնուեր ես...

— Ձի բաւեր եղեր, ամէն օր մէկ-երկու ժամ հետս ըլլալ կ'ուզէ եղեր... կը տեսնե՞ս սա օտար աղջիկները, քիչ մը տկար դանուխ՝ ապագագ կը խորաակեն:

— Եւ դուն չտկարացար անշուշտ:

— Ինձի Մինաս կ'ըսեն: Ես հոս ուսանելու եկած եմ: Լպտակս տկարութիւն չի ճանչնար:

Եւ Մինաս արագաքայլ կը հեռանայ դէպի իր նեղլիկ սենեակը, դէպի աշխատանքի սրբատեղին: Վրան խնդալու առիթէն զրկած է մեզ, բայց հոգիս թեթեւցած է կարծես: Գրեթէ ուրախ եմ, որ Մինասի դիմագիծը անաղարտ կը մնայ:

Երբ ժագլինին կը հանդիպինք խումբով, ձեռքերը վեր կ'առնէ՝ անձնատուր եղող զինուորի մը պէս եւ կը յայտարարէ.

— Ես պարտուեցայ: Կանացի բոլոր հրապոյրներս եւ բոլոր ժպիտներս անօգուտ մնացին: Ձեր բարեկամը միս ու ոսկորէ չիւլած մահկանացու չէ, այլ անառիկ բերդ...

— Գրաւելու կերպը չես գիտցած, — կ'առարկէ Լեւոն:

— Ի՞նչ պէտք է ընէի:

— Սուրճ պէտք է եփէիր, գուլպաները լուայիր, շապիկը արդուկէիր, առանց զինք խանգարելու, առանց հետը խօսելու, — կը խնդանք բոլորս ալ, համոզուած՝ որ Մինասին ապագայ կինը այդ տեսակ մէկը պիտի ըլլայ անպայման:

Մ. ԻՇԽԱՆ

(Մնացեալը յաջորդով)

Յ. Մ Ա Ն Ո Ի Կ Ե Ա Ն

Հ Ո Լ Ո Վ Ո Յ Թ Ե Ի Հ Ե Ռ Ա Ն Կ Ա Ր

Օրերը յապաւումն են նշմարտութեան անարձագանգ ձայներուն :
Վայրկեանները՝ դիմաշրջումը առասպելի մը մտապատկերին :

Կ'ընթանաս՝ մնացորդացը իբրեւ երազներուդ տարաբնակ մնացորդացին :
Կը փոխադրես մտորումդ մայթերէ մայթ , ուր ձայնանիշ մը կը թակէ
դունն զգայնութեանդ՝ վիշտի մը պէս առաջին :

Զմուսուած գաղափար մըն է անցեալը ,
Գիտակցութիւնդ շիրիմ մըն է թափառական :
Մտածումդ՝ դամբանական մը անգիր :
Սէրդ եւ յոյսդ խարխիսներն են հառաչանքի մը կամուրջին ,
որուն տակէն կը հոսի ծիծաղը ժամանակի ,
Ունայնութեան փողոցներուն նետուած ծիծաղ մըն է սէրդ :
Շրջուած յիշատակ մըն ես դուն :

Կը սարսափիս ջահագարդ սրահներու ծիծաղէն :
Խոստումներու՝ որ պիտի ծնին :
Իդձերու՝ որ դեռ մասն են երկունքի մը անորոշ :
Կը սարսափիս նագպարերէ դեռ անյայտ , որոնք
պիտի արարեն պահն անծանօթի մը գլխատման :

Թախիծներն ունին գաղտնի բաւիղներ հաղորդակցութեան ,
որ կը յանգին մահաբունի երազներուն թափանցիկ :
Ափսոսանքը շրջուած դարձակէտն է տեսիլներուդ հոլովոյթին :
Շրջուած հոլովոյթ մըն ես դուն :
Պիտի ուրանաս օրերուդ նայուածքները յետադարձ ,
որ կը ձուլուին հին սէրերու աղէ արձան համբերանքին :
Ուրացումդ նախագիծն է կորսուած առիթներուդ
վկայարանին , եւ նախատեսիլը՝ անհեթեթի մը փարափներու :
Կը մտածես շրջուած յաղթանակներուդ :
Խոհերուդ դէմ կը մարմնանայ ներաշխարհ մը անծանօթ ,
որուն համար դեռ ոչ մէկ գոհ չտուիր :

Մահը նախերգանքն է նոր երազի մը յայտնութեան
եւ պսակումը՝ վաղորդայնի մը յոյսին :
Մահը շրջուած դիմաստուերն է կեանքին , կը հեռագգաս
որուն դէմ Հելենայի մը հեռանկարը
անհորիզոն . . . :

Ս. Ս Ա Ն Ի Ն Ե Ա Ն

Ն Ի Ի Ե Ո Ր Ք Ե Ի Դ Ա Ր Ձ

ALL MEN ARE PIGS, PIGS...!

Հեւ ի հեւ ինձ նետեցի հանրակառքը, որը շարժուելու վրայ էր: Եթէ ես կէս բոպէ, միայն կէս բոպէ ուշացած լինէի, թերեւս մէկ ժամ եւ աւելի սպասէի մինչեւ միւս կառքի մեկնումը:

Վարորդը վառեց լոյսերը եւ ստուգեց վերադարձիս տոմսը, որով ես ինձ երջանիկ էի զգում: Բոլոր երկտեղանոց նստարաններն զբաղուած էին: Ինձ համար տեղ գտայ ամենամերձին ընդհանուր նստարանի վրայ, որը ձգուած էր մէկ պատից միւսը, եւ ամբողջովին ազատ էր:

«Այդ լաւ եղաւ, — մտածեցի, — կը պառկիմ այս նստարանի վրայ եւ կը քնեմ՝ մոռանալով սովս եւ ծխելու հանկուժիւնս»:

Սակայն հազիւ էի նստել նստարանի ծայրին, որ ինձ նման հեւ ի հեւ հանրակառքը մտան եւ եկան իմ նստարանի վրայ նստեցին մի զինուոր եւ նրա կինը:

— Ի՛նչ յաջողութիւն, Միմի, — ասաց զինուորը կնոջը, — հազիւ հասանք, — եւ նա հենց այնպէս, ոտքի վրայ համբուրեց կնոջը:

Հազիւ էին նրանք նստել, երբ հանրակառքը շարժուեց: Հանրակառքի շարժման հետ էլ նրանք յարձակուեցին միմեանց վրայ, եւ սկսեցին իրար ուտել: Անշուշտ, յախուռն յարձակուողը զինուորն էր: Նա համբուրում էր կնոջը եւ կրկնում նրա անունը.

— Միմի՛, Միմի՛, Միմի՛...

Երիտասարդ կինը պատասխանում էր ամուսնուն եւ նրա պէս կըրկնում նրա անունը.

— Դի՛ն, Դի՛ն, օ՛հ, Դի՛ն...

Նրանք ինձ վրայ ոչ մի ուշադրութիւն չէին դարձնում: Ես կ'ընկուել էի իմ անկիւնում եւ մտածում, որ աշխարհի ոչ մի երկրում զոյգերն այն-

քան չեն համբուրում, ինչքան այս երկրում: Այդ առաջանում է հաղորդակցութեան խօսքի պակասից, մտածում էի ես: Համբուրուելը զգուանքի ամէնից զիւրին եւ ամէնից տարրական տեսակն է: Բայց այն, թերեւս, լաւ է, երբ այն հազուադիւտ է եւ այն կատարում է ներքին մղումով: Բայց երբ համբուրուելը դառնում է ժամեր տեւող սիրային հաղորդակցութեան միջոց, կամ երբ այդ համբուրուելը վերածում է կողմերի մարմինների դալարումի, այն դռնհիւանում է եւ դառնում է սեռական կրքի դրսեւորուած արտայայտութիւն եւ զգուելի: Սիրելը եւ սէր արտայայտելը արուեստ է: Ճշմարիտ սիրողները կարող են խօսել անապառի մասին, բայց միմեանց զղացնել տալ իրենց սէրը: Ճշմարտապէս սիրողները շատ անգամ ո՛չ խօսում են եւ ոչ էլ համբուրում: Այստեղ խօսքը հոգեկան հաղորդակցութեան մասին է, որից զուրկ է այս երկրի երիտասարդութիւնը, որովհետեւ այդ երիտասարդութիւնը զուրկ է վիպականութիւնից եւ երեւակայութիւնից, որովհետեւ ամէն ինչ պատրաստի է ստանում եւ ընդօրինակում է:

Ինձ նստարանակից զինուորն ու նրա կիներն այնքան շատ համբուրուեցին, տնքացին, հառաչեցին, իրար անուն տուին, որ եթէ այդ բոլորից մի շղթայ կազմուէր, ապա այդ շղթայով հնարաւոր կը լինէր երկրագնտի շուրջը, հասարակածի վրայով մի դօտի կապել:

Կիսամութ հանրակառքում, ուր մօտ վաթսուն ուղեւորներ քնած էին, ննջում էին կամ էլ ծխում էին լոթէն, այդ երիտասարդ զոյգը միակ ճամբորդներն էին, որ դործօն կենդանութիւն էին ցուցաբերում: Ես նրանց վրայ այլեւս ուշադրութիւն չէի դարձնում: Այդ թերեւս նրանից էր, որ Միմին, որ իմ կողքին էր նստած՝ ինձ չէր հեաաքրքրում: Ինչպէս ասում են՝ իմ տիպարը չէր: Յետոյ էլ նրա ձայնի մէջ ես խորամանկ երանգներ էի նշմարում, իսկ ես տանել չեմ կարողանում խորամանկ կանանց:

Դինի եւ Միմի մօտ երկու ժամ տեւած անընդմէջ փոխադարձ գրգռանքներից յետոյ, յանկարծ, ինչպէս ասում են, նրանց միջով պոչը շարժելով մի սեւ կատու անցաւ:

Դինի եւ Միմի միջեւ համբոյրները եւ սիրային ցանկութեան հառաչանքները թունաւոր բառերի վերածուեցին, երբ Դինը, հագիւ պոկուելով իր կնոջ շրթունքներից՝ հարցրեց.

— Միմի, Baby, ձայնիդ մէջ ինչ-որ զսպուածութիւն եմ նկատում եւ համբոյրներիդ մէջ ինչ-որ պաղութիւն...

— Օ՛հ, Դին, մի աշխատիր վհուկ որսալ, — արհեստականօրէն ծիծաղեց Միմին:

— Հաստատապէ՞ս:

— Ո՛չ, Դին: Ծիչդը, ես յղի եմ...:

— Ի՞նչ, — դռաց զինուորը եւ յետ քաշուեց կնոջից:

Զինուորի դոտոցի վրայ, քնած ուղեւորներն արթնացան: Արթունները յետ նայեցին, բայց վայրկեան չանցած՝ նորից անդորր տիրեց հանրակառքում:

— Դին, դու իրաւունք չունես դռալու ինձ վրայ: Ես աղատ եմ անելու ի՛նչ որ ցանկանում եմ, — ասաց Միմին:

Զինուորը նրան շոյեց: Զեռքերի ափերով ծածկեց դէմքը եւ սկսեց զլուխն օրօրել ու իրար յետեւից կրկնել.

— Ա՛հ, God!... Ah, my God!...

Զգացում էր, թէ ինչպէս նրա ներսը տակնուվրայ էր եղել եւ նա տառապում էր մեծապէս: Ինչպէս երեւում է ահուելի է, երբ մէկի կինը յղի է լինում մէկ ուրիշից:

— Դի՛ն... — ուղեց մի բան ասել կինը :

Սակայն զինուորը յենուեց նստարանի յենակին, որն հանրակազմը յեաեւի պատն էր, եւ խօսքն ուղղելով իմ կողմից անտեսանելի մէկին եւ հարցրեց .

— Կարելի բա՞ն է, որ դուք պատերազմում լինէ՞ք, իսկ ձեր կինը, ձեր սեփական եւ հարազատ կինը ո՛չ միայն պառկի մէկ ուրիշի հետ, այլեւ յղիանայ այդ մէկ ուրիշից...

Ես չդիտեմ, թէ ինչ ասաց այդ անտեսանելին, բայց լսեցի, թէ ինչպէս զինուորը ծիծաղեց հիստերիք, եւ ասաց .

— Այո, այո, այո...

Սկզբում ես կարծեցի, թէ նա խենթացաւ, իսկ ես չեմ սիրում, որ իմ ներկայութեամբ ողբերգութիւններ տեղի ունենան: Սակայն նա իր ծիծաղելը թողեց եւ շատ լրջացաւ, երբ նորից սկսեց խօսել միայն իրեն տեսանելի մէկի հետ:

— Երեւակայեցէ՞ք, — ասաց նա դառնութեամբ, — այն ժամանակ, երբ ես պատերազմի դաշտում կուում էի, արիւն էի թափում, որպէսզի Հիւսիսային Վիեթնամը, ինչպէս որ ցանկանում է, չգայ եւ չգրաւի մեր գեղեցիկ Ամերիկան, իր լուծը չդնի ամերիկացիների վզին, որ Հիւսիսային Վիեթնամը չգրաւի ամբողջ աշխարհը, ինչպէս որ ուզում է, եւ իր լուծը չդնի համայն մարդկութեան վզին, այդ ժամանակ իմ կինը, իմ հարազատ կինն այստեղ պարապ չի մնում, պառկում է ուրիշի հետ եւ երեխայ ստեղծում ինձ համար... Հա՛, հա՛, հա՛... Հրաշալի է, չէ՞...

Ես զարմացել էի:

Այնքան, ինչքան Դինը տառապում էր եւ կէս խենթի պէս ինքն իրեն հետ խօսում, այնքան Միմին սկսել էր հանգստանալ եւ ինքն իրեն դտնել: Ինչպէս երեւում էր, Միմիի համար միակ դժուարութիւնն իր յղի լինելու մասին յայանելն էր, որովհետեւ երեւում էր, որ յետոյ նրա հոգը չէր, որ իր ամուսինն ինքն իրեն ուտում էր:

— Ա՛հ, Դին, քո այդ վիեթնամական պատմութիւններով եւ կեղծ ու խենթ ծիծաղով թատրոն մի՛ խաղայ, — ամուսնուն խրատ տուեց նա, կարմիր կաւիճով շրթունքները ներկելով, — տեսնում ես, ես չեմ խօսում վիեթնամուհիների մասին...

Դինը չլսեց նրա ասածը: Ինչպէս երեւում էր նրա մտքերը հեռու էին: Այժմ նա առաջ էր թեքուել, արմունկները յենել էր ծնկերին, գլուխն առել ամբերի մէջ եւ տատանում էր այն: Միմին շրթունքները սեղմեց իրար, յետ քաշեց դրանք, հաւասարեցնելով ներկը եւ մատիտը նետեց պայուսակի մէջ: Նա նայեց ամուսնուն եւ ժպտաց ինքն իրեն, ինչպէս որ մայրերը ժպտում են իրենց կողմից պատժուած երեխաների լացի վրայ: Յետոյ նա նորից բացեց ձեռքի պայուսակը, այնտեղից հանեց ամենաթունդ մի գլանիկ եւ սկսեց ծխել այնպէս՝ ինչպէս որ ծխում են նրանք, որոնք ցանկանում են վայելել կեանքն ու գլանիկի ծխի արկածախնդիր ազդեցութիւնը:

— Այժմ ամուսնութիւնը միայն ամուսնական է, — ասաց Միմին, հենց այնպէս ու ծխախառն:

— Ի՞նչ, — սթափուեց Դինը:

— Ասացի արդէն: Ա՛նք ամուսիններ ենք միայն ձեւի համար... Շուտով այդ ձեւն էլ կը վերանայ... Ուրեմն արի չխօսենք բաների մասին, որոնք չինձու են, ստեղծովի եւ ոչ մարդկային... Դու իրաւունք ունէիր...

— Չեմ հասկանում...

— Մանկիկ մի ձեւանայ, հաճի: Ես քեզ չեմ դատապարտում վիեթ-նամուհիների առնչութեամբ... Եւ մի՛ փորձիր արդարանալ, որովհետեւ ես քեզ չեմ դատապարտում, ասացի, — յաղթական եւ թունոտ ծիծաղեց Միմին:

Զարմանքից Դինի բերանը եւ աչքերը ծռուեցին:

— Ինչե՞ր ես խօսում: Ինչո՞ւ ես փորձում ինձ զրպարտել քեզ արդարացնելու համար, — ասաց նա:

— Ես արդարանալու կարիք չեմ զգում, — հանրակառքի առաստաղին նայեց Միմին, — ես արեւ եմ այն՝ ինչ ցանկացել եմ անել իմ ազատ կամքով...

— Բայց մեր ամուսնութի՞ւնը, — հարցրեց Դինը:

— Ինչի՞ մասին է խօսքը, — տարտամօրէն հարցրեց Միմին:

— Ամուսնական բարոյականութեան, կանոնների, պարտաւորութիւնների...

— Իբրանք ամէնքն էլ հինցած ապուշութիւններ են եւ խօսում են միայն տղամարդկանց օգտին... Վերջն է եկել այդ բոլորին...

— Մի՞թէ այդքան փոխուել է մեր երկիրը, — Դինը հարցրեց յուսահատ:

— Երկիրը չէ փոխուել, այլ բարքերն են զարգացել... Կինն արթնացել է... Կինն այժմ վարսերը քամուն տուած արշաւում է յաղթական...

Միմիի նկարագրած կինը վհուկի տպաւորութիւն ձգեց ինձ վրայ եւ ես նրան նայեցի վախեցած:

— Օ՛, ես չգիտէի, որ դուք՝ կանայքդ, ցարդ գիշեր-ցերեկ քնած էիք, եւ հիմա նոր արթնացաք, — ուզեց նրան ծաղրել Դինը:

— Big joke!, — ասաց Միմին եւ աւելացրեց, — երբ ասում եմ արթնանալ, ուզում եմ ասել իրաւունքների ձեռքբերում...

— Իրաւունք, որ դու պառկես մի bastardի հետ, եւ ինձ համար մի sonotabitch ծնե՞ս, — հարցրեց Դինը:

Ես զարմացայ, որ ամուսնու այդ ահռելիօրէն ծանր վիրաւորանքին Միմին անդրադարձաւ շատ հանդարտ.

— Այո, այսուհետեւ այդ է լինելու կնոջ ուղին, — ասաց նա:

— Բայց այդ նշանակում է ընտանիքի բացասում, — զարմացաւ զին-

ւորը:

— Իսկ քեզ այդ ո՞վ ասաց, որ մենք մտահոգ ենք ընտանիքի համար:

— Ես մի այդպիսի կնոջ հետ չեմ կարող ապրել, — ասաց զինուորը:

— Well, — հառաչեց Միմին եւ ձեռքերը բացեց անօդնական, — տուն հասնենք դու քեզ համար, ես ինձ համար...

Դինը ցնցուեց:

— Ձեմ կարծում, որ դու լուրջ ես, — ասաց:

— Դու ասացիր:

— Ես իրաւունք ունեմ սպառնալու:

— Ոչ: Ամենեւին չունես, — կարեց Միմին:

— Հէ՛յ, — բացականչեց Դինը:

— Անդամ խօսել չեմ ուզում, — ասաց Միմին:

— Ուրեմն բաժանուե՞նք...

— Այո:

— Պէտի գնա՞ս ապրելու այդ երեխայի բնական հօր հետ...

— Դժբախտաբար չեմ կարող այդ անել, որովհետեւ նա մի քանի օր առաջ սպանուել է Վիեթնամում...

— Օ՛, ցաւում եմ... Ճանաչո՞ւմ եմ նրան...

— Ոչ, նա մի պառանի էր...

— Ա՛հ, խեղճ տղայ, — ավերով ծնկերին խփեց Դինը: Նա փոխուեց միանգամայն:

Ես շճեցի: Ամբողջ աշխարհում անկարելի էր դտնել մէկ ուրիշին, որ ցաւ արտայայտէր մահուան համար այն մէկ ուրիշի, որը պառկել էր իր կնոջ հետ: Կիսամութի մէջ, խուսափուկ ակնարկներով ես աշխատում էի տեսնել Դինի դէմքը, իմանալու համար, թէ նման հողի ունեցող մէկն ինչպիսի դէմք է ունենում եւ ինչ դիմադժեր:

— Այո, — ասաց Միմին եւ ձեռքի երեսով սրբեց աչքերը, — նա հազիւ էր լրացրել իր աստուծոյ տարին եւ աւարտել միջնակարգ դպրոցը, երբ դինուորագրեցին... Սկզբում մի քանի ամիս նրան պահեցին այս երկրում... Վիեթնամ մեկնելուց առաջ նա երեք օրով արձակուրդի եկաւ տեսնելու իր ծնողներին, ինչպէս նաեւ ինձ... Մեր սէրին սահման չկար... Երեխայի հայրը նա է...

— Ինչքա՛ն այդպիսի պատանիներ սպանուեցին, — հառաչեց Դինը:

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, — հեկեկաց Միմին եւ ավերով ծածկեց դէմքը: Նրանց վէճն ու խռովութիւնն բոլորովին այլ ընթացք ստացան:

— Պատերազմ է, Միմի...

— Ի՞նչ պատերազմ... Յանուն ինչի՞ է այդ պատերազմը... Մի՞թէ մեր երկրի սահմանները մինչեւ Հիւսիսային Վիեթնամի սահմաններն են հասել, եւ այդ երկիրը ներխուժում է կատարում մեր երկիրը... Մենք ի՞նչ դործ ունենք Վիեթնամում: Ինչո՞ւ համար ենք մենք այնտեղ...

— Հարաւային Վիեթնամին պաշտպանելու համար, Միմի...

— Հարաւային եւ Հիւսիսային Վիեթնամներ չկան: Կայ միմիայն մէկ Վիեթնամ եւ վիեթնամական մէկ ժողովուրդ, որը ներքին վէճ ունի... Նրանք կը լուծեն իրենց վէճը՝ առանց մեր անկոչ միջամտութեան, մեր հրասայլերի, մեր օդանաւերի, մեր տերեւաթափ գազների եւ մեր պատանի կեանքերի...

— Պետական շահերը, Միմի...

— Թո՛ղ դժոխքը դնան պետական շահերը: Ես հազիւ կեանքի լուսաբացն սկսած Ջիմիի մէկ մաղը չէի փոխի ամբողջ պետական շահերի հետ: Պետական շահերը պէտք է մարդու համար լինեն եւ ոչ մարդը պետական շահերի համար... Պետական շահերն ամէնքի շահերը չեն...

— Երբեմն մարդը պետական շահերի համար է, Միմի...

Նկատուում էր, որ Դինը պաշտպանում էր Վիեթնամի պատերազմը: Պաշտպանում էր, երեւի, որովհետեւ նա մի քանի տարի կուուել էր այդ երկրում եւ ցանկանում էր դոնէ ինքն իր աչքին արդարանալ:

— Դու այնպէս ես պաշտպանում տյդ վիեթնամական չարիքը, որ կարծես թէ դու ես ստեղծել այն, կամ էլ կամաւոր ես գնացել, եւ կամ էլ սիրում ես այն, — ասաց Միմին:

— Ոչ ոք չի սիրում պատերազմը, — ասաց Դինը:

— Մի ասա, սիրողներ կան...

— Ովքե՞ր են դրանք:

— Նրանք, որոնք վարում են այդ պատերազմը եւ նրանք, որոնք օ-

դուտ են քաղում այդ պատերազմից... Ջիմին կենդանական ատելութիւն ունէր նրանց նկատմամբ:

— Ո՞վ է Ջիմին, որի անունն երկու անգամ տուեցիր: Նա այդ սպանւած պատանի՞ն է, քո այդ...:

— Այո, — հաստատեց Միմին:

— Եթէ նա ատում էր այդ պատերազմը, ապա ինչո՞ւ ուրիշների պէս չդասալքեց:

— Նա ատում էր դասալքութիւնը: Նա ասում էր «միակ իրական պատերազմը հայրենական պատերազմն է: Այս մէկը շահերի պատերազմ է... մեր առեւտրականների շահերի պատերազմ...»:

Ամուսինները երկար ժամանակ լռեցին: Յետոյ Դինը իր վերնաշապիկի դրպանից ծխադլանիկներ հանեց եւ առաջարկեց կնոջը: Նա նախ վառեց Միմիի ծխադլանիկը եւ յետոյ իրը: Երբ առաջին կում ծուխը բաց թողեց բերանից՝ խօսեց.

— Մոռանանք մեր վէճը, Միմի...:

— Այդ անհնար է, Դին, — նազ արեց Միմին:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ քիչ առաջ դու քեզ վիրաւորուած էիր զգում, բարկացած՝ ինձ հետ պաասհածի պատճառով...:

— Ճիշդ է, այն ժամանակ ինձ վիրաւորուած էի զգում եւ նոյնիսկ վիրաւորեցի քեզ... Բայց հիմա, երբ իմացայ, որ քո երեխայի հայրը մի պատանի է եղել եւ սպանուել է պատերազմում, ես ներում եմ քեզ...:

— Հա՛, — մանր ու դառն ծիծաղեց Միմին:

— Ձեռ հաւատո՞ւմ, — հարցրեց Դինը:

— Հաւատում եմ: Բայց դու նորից վիրաւորում ես ինձ:

— Վիրաւորում, որ ներում եմ քե՞զ:

— Այո, այդպէս է:

— Ձեմ հասկանում, — շատ զարմացաւ Դինը:

Ես էլ զարմացայ:

— Դին, — ասաց Միմին, — ներում են ոճրագործին, իսկ ես ոճրագործ չեմ, որ դու ինձ ներես: Եւ յետոյ, ի՞նչ է նշանակում ներել: Եթէ դու ինձ ասում ես, թէ ներում ես ինձ, այդ նշանակում է, որ դու իրաւունք ես համարում այդ անելու կամ քեզ դերակայական աստիճանի վրայ ես դնում: Ասեմ քեզ, որ դու եւ ես հաւասարներ ենք... Ասեմ նաեւ, որ ո՛չ միայն դու, այլեւ ամբողջ աշխարհում ոչ ոք, նոյնիսկ այս երկրի նախագահն ոչ մի դերակայութիւն չունի իմ վերաբերեալ... Ես ազատ եմ իմ անձնական կեանքը վարելու համար եւ երբեք ներում բռնը չեմ ուղում լսել...:

— Wow !, — բացականչեց Դինը եւ ծիծաղեց արհեստական:

— Ի՞նչ է, զարմանալի բանե՞ր եմ ասում, — հեղնանքով հարցրեց Միմին

— Այո... Եսա զարմանալի, Միմի...:

— Դին, ես քեզ հասկանում եմ, որովհետեւ դու չես կարողանում հաշարւել այն երեխայի դոյութեան հետ, որին այժմ ես կրում եմ... բայց այդ երեխան իմն է եւ Ջիմիին... Մենք այն ստեղծել ենք մեր ազատ կամքով... Չենք դողացել նրան...:

Դինը ժպտաց հիւանդոս եւ դլուխն օրօրեց ժխտողական.

— Բայց, Միմի, դու չէիր կարող այդ անել, որովհետեւ դու իմ կրնն ես... Ես եւ դու կարող ենք երեխաներ ստեղծել... մի՛այն...:

— Ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ դու եւ ոչ Ջիմին, երբ ես դերադասում եմ Ջիմին...

— Որովհետեւ տարիներ առաջ դու եւ ես մեր ամուսնութեամբ հիմք ենք դրել ընտանեկան մի միաւորի: Իսկ ընտանիքը բարոյականութեան պատերով պարսպուած մի բերդ է, ուր քո Ջիմին եւ նմանները մուտք չունեն...

— Պէտք է քանդել ընտանեկան բարոյականութեան բերդի այդ պարիսպները, — շատ լուրջ ասաց Միմին:

— Ինչո՞ւ համար: Անբարոյականութիւնն է՛լ աւելի տարածելո՞ւ համար, — հեղնանքով հարցրեց Դինը:

— Ես հասկանում եմ, թէ դու ինչ ես ուզում ասել, դու male chauvinist pig!, — յանկարծ բարձր ձայնով եւ ցասումով պոռթկաց Միմին:

Դինը կնոջը նայեց ապուշ կտրած: Ես տեղումս անհանդիստ շարժում արեցի: Իմ շարժումը Միմինն զգացնել տուեց իմ ներկայութիւնը եւ նա կրկնեց իր վիրաւորանքը՝ տարածելով այն նաեւ ինձ վրայ:

— Yes!, yes!, pig!, pig!: Այո՛, բոլոր տղամարդիկ խողեր են... խողե՛ր...

Իմ վիճակը շատ անմխիթարական էր: Ես նման էի մէկին, որ գետն էր ընկել եւ ամբողջովին թրջուելուց բացի տեղատարափ անձրեւի էր բռնուել: Դէպի նիւ Եորք ճանապարհին ինձ կողոպտել էին, նիւ Եորքում իմ վերջին վաթսուներեք սենթը վերցրել էին եւ ապուրի փոխարէն ամանլուայ գաղջ ջուր մատուցել: Այժմ էլ, տունդարձի ճանապարհին, ինձ խող էր անուանում մէկը, որը կին էր: Ո՛չ միայն կին էր, այլեւ յղի մի կին էր եւ յղիացել էր ո՛չ թէ իր ամուսնուց, այլ մի պատանուց, որն սպանուել էր Վիեթնամում: Այդ բոլորից բացի, այդ յարգելի տիկինը, ինչպէս երեւում էր Women's Libի առաջնորդ էր: Կրակ ու բոց:

Սակայն, Միմիի «բոլոր տղամարդիկ խողեր են» բարձրադաղակ մարտակոչն արթնացրեց մեր հանրակառքի բոլոր ուղեւորներին եւ նրանք իրար խառնուեցին այնքան, որ իմ կրած վիրաւորանքը կորեկի չափ մի բան դարձաւ ու լուծուեց ընդհանուր ազմուկի մէջ:

Միմիի առաջին արձագանգողն եղաւ մեր առջեւի նստարանի վրայ նրստած մի շիկահեր աղջիկ: Ամբողջ ժամանակ նա եւ իր կողքին նստած երկտասարդը կա՛մ համբուրւում էին կամ էլ քնում: Նրանք համբուրւում էին, իրար ուտում, յողնում, քնում, հանգստանում եւ նորից սկսում էին իրար ուտել:

Ես չզիտէի նրանք ամուսիններ էին, թէ սիրահարներ: Երկուսն էլ լաւ արտաքին ունէին:

Շիկահեր աղջիկն ու իր սիրահարը նորից համբուրւում էին, երբ յանկարծ այդ երիտասարդ կինը տղամարդու գլուխը յետ հրեց իրենից եւ սկսեց ճչալ հիսթերիք:

— Հեռո՛ւ ինձնից, հեռո՛ւ, դու այր մարդու սեռամուլ խո՛ղ... խո՛ղ, խո՛ղ, խո՛ղ... Այո՛, այո՛, բոլոր տղամարդիկ խողե՛ր են, խողե՛ր, խողե՛ր... pigs!, pigs!, pigs!...

Այդ կինը բառացիօրէն կրկնեց այն, ինչ քիչ առաջ Միմին ասաց Դինին:

«Եթէ մէկ հողի էլ կրկնելու լինի նոյնը, ապա այդ նշանակում է, որ հիստերիկայի համաճարակ է սկսուելու մեր հանրակառքում», — մտածեցի ես:

Սակայն, չուտով ո՛չ միայն մի երրորդ կին կրկնեց նոյնը, այլեւ մեր հանրակառքում դանուող բոլոր կանանց մեծամասնութիւնը.

— Yes!, yes! male chauvinist pigs!: Pigs!, pigs!, pigs!...

Մեր նեղ ու երկարաւուն հանրակառքը չուտով կանացիական ցոյցի մի խառնարանի վերածուեց:

Բողոքը մեր դէմ էր, մեր, տղամարդկանց դէմ:

«Վա՛յ մեղ, վա՛յ մեղ, վա՛յ մեղ...», — աւաղեցի ես:

Ճիշդն ասած, ես չդիտէի, թէ այդ ցոյցը միայն հանրակառքում դըտնըւած տղամարդկա՞նց դէմ էր, թէ ամբողջ երկրի: Եթէ, իրապէս, ամբողջ երկրի տղամարդկանց դէմ էր, ես ասելիք չունէի: Իսկ եթէ միայն հանրակառքում դտնուածների, ապա նրանք ինձ վիրաւորում էին, որովհետեւ, փաստօրէն ես կին չունենալով՝ նրանք իրաւունք չունէին ինձ խող անուանելու: Եւ հենց այդ բանի համար էլ ինձ վիրաւորուած էի զգում:

Յանուն արդարութեան, օրինակ, այդ ցուցարարներից մէկը կարող էր ասել.

«Այո՛, այո՛, բոլոր տղամարդիկ խողեր են, բացի վերջին նստարանի անկիւնում նստածը»:

Բայց չէ, նրանք, ինչպէս որ առածն է ասում՝ «թացին էլ չորի հետ էին այրում»:

Անչուչտ, ես կարող էի ոտքի կանգնել եւ նրանց համողել, որ ես արդար եմ: Բայց ես դիտէի, որ ուսողական դիտնականների միջազգային խորհուրդն ապացուցել է, որ մի տղամարդի համար աւելի դիւրին է սարը տեղից շարժել, քան իր կնոջն համողել, որ $2 \times 2 = 4$:

Ես լուռ էի: Լուռ էր Դինը: Լուռ էին հանրակառքում դտնուող մօտ քսան տղամարդիկ:

Ես աղօթում էի, որ կանայք էլ լռէին: Որովհետեւ, տանել չեմ կարողանում կանացի ջղային ձայնը կամ էլ ճիչն ու դոչումը: Այդպիսի բաները ջղերիս են դիպչում ու ինձ հիւանդացնում: Ո՛չ միայն այդ, այլեւ տանել չեմ կարողանում, երբ կանայք տաբատ են հագնում, ձի են ցատկեցնում, շարժիչաւոր հեծանիւ են նստում, հանրակառքում լրազիր կարգում, ծոծրակները սափրում, վերարկուն չեն հագնում, այլ ուսերին են նետում, որսի են դնում, ոտնադնդակ են խաղում, վաճառական դառնում, սպայ են դառնում՝ իրենց զինուորներից յղիանալու համար...

Անչուչտ, ես բախտաւոր էի, որ Women's Libի կանայք այդ մասին չդիտէին:

Սակայն, ինչպէս երեւում է կանայք այնքան էլ չեն սիրում, երբ տղամարդիկ լուռ են մնում: Դրանով նրանք իրենց վիրաւորուած են զգում: Այդ ուղղութեամբ առաջինը Միմին էր, որ խօսեց, երբ ծաղրեց Դինին:

— Ինչո՞ւ չես խօսում, Վիեթնամն ու վիեթնամուհիների սիրտը նուաճած քաջարի զինուոր:

Դինը պարտուած է: Այնպիսի ատելութեամբ նայեց կնոջը, որ վերջինը չփոթումը ծածկելու համար, ծիծաղեց արհեստական եւ ասաց.

— Տղամարդը միշտ էլ պարտուած է եղել ինձ համար... Մի՛շտ...

Դինը ոչինչ չասաց:

Բայց մեր առջեւի նստարանի վրայ նստած շիկահեր աղջիկը լսեց Միմիի ասածը եւ այն դործածեց իր սիրեկանի կամ էլ ամուսնու դէմ:

— Դու ինչո՞ւ չես խօսում, դու ցոփազնաց խող... Դու խայտառակ վարաղ...

Երիտասարդը դարձանքով նայեց իր ընկերուհուն .

— Դու գիտես, որ ես ցոփազնաց չեմ : Ինչո՞ւ ես այդպէս խօսում ,
Զուգու... .

— Դու սուտ ես խօսում , դու խենէչ մէկը... Դու օրը քսանըչորս ժամ
օգտագործում ես իմ մարմինը , — ասաց Զուգուն :

— Նախ այդ չափազանցութիւն է , Զուգու : Յետոյ էլ , այն ինչ մենք
անում ենք՝ խենէչութիւն չէ , այլ մեր փոխադարձ սիրոյ հետեւանք... Համաձայնութիւն... .

— Փոխադարձ սէ՛ր... Համաձայնութի՛ւն , — ծաղրեց Զուգուն դառնօրէն , — երբ մեր սիրային գործերում ես միշտ էլ կրաւորական դերում եմ... եւ միշտ էլ դու ես ընտրում սիրախաղային մեր դիրքերը... .

— Բայց , Զուգու , դու մոռանում ես , որ ես տղամարդ եմ եւ , հետեւապէս , ինձ է վերապահուած յարձակողական նախաձեռնութիւնը... բայց դու էլ պակաս չես յարձակուելու մէջ... .

— Ա՛յ , ա՛յ , ա՛յ , դու ստախօս խոզ... Այդ միայն այն դէպքերում , երբ անգիտանում ես ինձ , եւ այլեւս չես ուզում ինձմով զբաղուել... .

— Քեզնով զբաղուել օրը քսանըչորս ժամ... .

— Սուտ է այդ , խոզ... Սուտ է , որովհետեւ ժամերով դու քնում ես... .

— Այդ , երբ ես այլեւս սպառուած եմ լինում , Զուգու . ինձ քնել է պէտք՝ ուժերս հաւաքելու համար սպառուածութիւնից , նորից գործի անցնելու համար... .

— Սպառուած ինչի՞ց , խոզ... .

— Քեղ շատ սիրելուց , Զուգու , չքնաղս... .

— Սուտ է : Դու իմ մարմինն ես սիրում , բայց ոչ իմ իմացականութիւնը , — ասաց Զուգուն :

— Ինչպէ՞ս կարելի է անգոյութիւնը սիրել , Զուգու , — հարցրեց երիտասարդը չարախինդ :

— Ա՛խ , դու , արական խոզ , — շատ բարկացաւ Զուգուն , եւ իր փոքրիկ ու վարդազոյն բռունցքով խփեց երիտասարդի գլխին :

Միմին ծափահարեց , իսկ երիտասարդը ծիծաղելով իր դէմքը մօտ բերեց ընկերուհու դէմքին :

— Զուգու , — ասաց նա , — դու խփում ես , ես ծիծաղում եմ , բայց դու գիտես , որ երբ ես խփեմ , դու նոյնիսկ ժամանակ չես գտնի ծալտուն հանելու... .

Երիտասարդը լուրջ էր : Զուգուն վախեցաւ , եւ լռեց :

Ես դարձացել էի : Նրանք պաղ ատելութեամբ էին խօսում միմեանց նկատմամբ : Թուում էր , որ թշնամիներ էին : Թուում էր , թէ նրանք միմեանց նկատմամբ ունեցած ատելութիւնից բացի , էլ ուրիշ զգացում չէին կրում իրենց սրտերում :

«Բայց նրանք մօտ երկու ժամ համբուրւում էին» , — ասացի ես ինձ , մի պատասխան գտնելու համար իմ աչքի առջեւ տեղի ունեցող մարդկային հոգու այդ զրսւնորումների համար :

Կանայք հանրակառքը լեցրել էին աղմուկով , զայրութիւնով եւ ատելութեամբ :

Այդ խենթութիւն էր :

Միջին նստարաններից մի կին բարձրացաւ տեղից եւ , անվերջօրէն առաջ ու յետեւ նայելով՝ զրոգութիւն կատարեց տղամարդկանց նկատմամբ : Նրա ձայնը զիլ էր , ջղային եւ լեցուն ատելութեամբ :

— Քոյրիկներ, — ասաց նա դիմելով միայն իր սեռակիցներին, — դուք նկատո՞ւմ էք, որ այս հանրակառքում դանուող տղամարդիկ չեն խօսում: Նրանց այդ վարմունքը դէմ է մեր՝ կանանցս իրաւունքների համահաւասարմանը: Նրանք իրենց լռութեամբ ոտնակոխ են անում համահաւասարութեան մեր իրաւունքների պահանջները: Եւ ես պահանջում եմ, որ նրանք խօսեն: Նրանք իրաւունք չունեն չխօսելու. պէտք է խօսեն...

Տղամարդիկ ձկան պէս լուռ էին:

Այն ժամանակ հանրակառքի ամենաառաջին նստարանից մի կին բարձրացաւ եւ իր կեանքից դրուազներ պատմեց տղամարդու լռութեան մասին: Նրան ես չէի տեսնում, բայց նրա ձայնից երեւում էր, որ նա տարիքոտ կին էր: Նա ասաց, որ երբ իր ամուսինները չէին խօսում, նա նրանց վրայ եռացած ջուր էր թափում եւ նրանք սկսում էին խօսել, հող չէ շան նման հաջելով իրենց կրած ցաւերից...

— Հա՛ւ, հա՛ւ, հա՛ւ, — որպէս օրինակ, իր ամուսինների պէս խօսեց յարգելի տիկինը:

— Լէյդիներ, — շարունակեց նա, — ես չորս անգամ եմ ամուսնացել եւ չորսն էլ անյաջող: Վերջերս ուղում էի մի պատանի հինդերորդի հետ ամուսնանալ, բայց իմ դորժակալներն ինձ ասացին, որ նա այնքան աղքատ է, ինչքան երկաթեղէնի խանութում ապրող մի մուկ, որը փորը լեցնելու համար ամէն դիշեր մուրձ է կրծում կամ էլ դամեր կլլում...

«Անշուշտ մէկ այդպիսի աղու հետ ես չէի կարող ամուսնանալ, թէեւ նրա արտաքինն այնպէս էր, որ կարող էր ամէն մի կնոջ խենթացնել իր վրայ, եւ սիրային ցանկութիւնից պատը հանել... Պատկեր էր շան լակոտը, պատկե՛ր...»

«Սակայն մի տղամարդու արտաքինն ուրիշ է, նրա ունեցած հարստութիւնն՝ ուրիշ: Եթէ մենք դրամ ունենք, ապա դեղեցիկ արտաքինով մի տղամարդ կամ մի տասնեակ տղամարդ մենք միշտ էլ կարող ենք ունենալ... Տղամարդիկ այն բանի համար են, որ մեր շրջազգեստների յետեւից վազեն... Այո: Վազե՛ն, վազե՛ն...»

«Ապուշներ են նրանք, լէյդիներ, հաւատացէք ինձ, որ ապուշներ... Եւ ես իմ ամուսիններին այնպէս էի վարժեցրել, որ նրանք լեզուները հանած շնիկների պէս վազում էին յետեւիցս»...

— Ա՛հ, — հառաչեց մի տիկին՝ նախանձելով փորձառու տիկնոջը:

— Այո, ես ուզում եմ ձեզ բաներ պատմել, որ դուք նոյնպէս...

Սակայն փորձառու տիկնոջ խօսքը կիսատ մնաց, որովհետեւ մի երկուսասարդ տիկին կամ օրիորդ ընդհատեց նրան.

— Ներեցէք ինձ, լէյդիներ, — ասաց նա դիմելով հանրակառքում դրտնւող բոլոր կանանց, — վերջերս ամէն տաս կանանցից ինն տղամարդկանց ապուշութեան մասին է խօսում: Ես լսում եմ նրանց ու ինքս ինձ մտածում, եթէ իրապէս տղամարդիկ ապուշներ են, ապա ինչպէ՞ս է, որ նրանք հազարաւոր-հազարաւոր տարիներ իշխել են մեր վրայ... Եթէ նրանք ապուշներ են, ապա ինչպէ՞ս է, որ անտեսութեան, զիտութիւնների, տեխնիկայի, արւեստների, դրականութեան եւ այլ ասպարէզներում միշտ էլ նշանաւորները նրանք են, իսկ կանայք՝ ոչ... Խնդրում եմ ինձ սխալ չհասկանալ, լէյդիներ, ես չեմ պաշտպանում տղամարդկանց, այլ միայն ու միայն ուզում եմ հասկանալ... Ա՛հ... Առանց տղամարդի ինչպէ՞ս կարելի է... Ի՛հ...»

Այդ կինը շաա յուզուած խօսեց: Այդ թերեւս այն բանից, որ վախնում էր, որ իրեն սխալ հասկանան նրա քոյրիկները, եւ կամ էլ այն բանից,

որ թերեւս նա առաջին անգամ էր, ինչ ելոյթ էր ունենում հասարակական մի ժողովում :

Նրա ելոյթից յետոյ, հանրակառքում լարուած յոռութիւն եղաւ :

— Well ?, — յուզուած հարցրեց բացատրութեան կարօտ օրիորդը, երբ տեսաւ, որ ոչ ոք չի ցանկանում մի բան ասել :

Տեղից ելաւ Միմին եւ ես սարսափեցի, որովհետեւ ամէնքը, կլին թէ տղամարդ, շրջուեցին նրան նայելու, եւ ինձ տեսան նրա կողքին : Դ՛րնը հեռու էր նստած :

«Սրանք, ամէնքը պիտի կարծեն, որ նա իմ կիներն է, երբ չէր, եւ չէի էլ ցանկանայ, որ լինէր», — մտածեցի ես վրդոված :

Եւ երբ Միմին սկսեց խօսել, կանայք սկսեցին ինձ ատելութեամբ դիտել, իսկ տղամարդկանց մէկ մասը ծաղրանքով, իսկ միւս մասը կարեցութեամբ : Այդ հայեացքներն ինձ սպանեցին բարոյապէս, որովհետեւ փաստ էր, որ Միմին իմ կիներ չէր, այլ նա Դինի կիներն էր եւ յետոյ էլ եղել էր պատերազմում սպանուած պատանի Ջիմիի կիներ : Սակայն այդ մասին հանրակառքում, նրա իսկական ամուսին Դինից եւ ինձնից բացի ոչ ոք չգիտէր : Իսկ Միմին ոչինչ չէր ուզում ասել այդ մասին : Նա կա՛մ չգիտէր, որ ես դոյռութիւն ունեմ, եւ կամ էլ կանացի իր նրբազգացութեամբ դիտնալով իմ տառապանքների մասին, բաւականութիւն էր զգում, որ մի տղամարդ հոգեմաշ է լինում առանց պատճառի : Եւ երեւի վրէժ էր լուծում...

Սակայն պէտք է ասել, որ Միմին իր սեռի համար եւ ընդդէմ մեզ՝ տղամարդկանցս, լաւ խօսեց : Նա չչտապեց, այլ դանդաղ, բառերը հատ-հատ արտասանելով վերարժարժեց տղամարդու եւ կնոջ փոխյարաբերութիւնները եւ խոշոր տպաւորութիւն ձգեց ներկայ կանանց վրայ : Նրանցից շատերը նոր հասկանալով իրենց դառն վիճակը՝ հունդուր-հունդուր լաց եղան :

— Դոյրեր, — ասաց նա դիմելով միայն կանանց եւ արհամարհելով մեզ՝ տղամարդկանցս, — հասել է մեր ազատութեան ժամը եւ այդ ժամը յետ տանել այլեւս անկարելի է :

— Տղամարդիկ պիտի փորձեն այն յետ տանել, — ասաց մի կին, որը երեւի փորձից գիտէր իր ամուսնու բթամիտ յամառութիւնը, ժամացոյցի սլաքը յետ տանելու մէջ :

— Պայքար կը լինի, մեծ պայքար, — ասաց Միմին :

— Պայքարի պէտք չկայ, քոյրիկներ, — տեղից ելնելով ասաց մի կին, որը երեւի ամէն ինչ բառի իսկական իմաստով էր հասկանում, — եթէ մենք ժամացոյցները փակի տակ պահենք, նրանք չեն կարող ժամը յետ տանել...

Միմիից բացի ամէնքը ծիծաղեցին : Մա՛նաւանդ տղամարդիկ :

— Shot up !, — ճչաց Միմին, — տղիտութիւն է ծիծաղել մէկի վերայ, որ չգիտէ :

Նա յետոյ այդ կնոջը բացատրեց, թէ «ժամը յետ տանելը» դարձուածք է եւ տուեալ դէպքում դործ է ածուած փոխաբերական իմաստով :

Կիներն ուշադրութեամբ լսեց նրան, եւ երբ նստում էր ասաց.

— Բայց նորից փակելը մեծ օգուտ է տալիս : Օրինակ, ես միշտ սուս կլի չիչերը փակի տակ եմ պահում, որ մեր տղամարդի համար անմատչելի լինեն... Նա լաց է լինում...

Ուղեւորներն նորից ծիծաղեցին :

— Այժմ ես ուզում եմ պատասխանել այն օրիորդի հարցումին, թէ ինչո՞ւ նշանաւոր տղամարդիկ կան, բայց նշանաւոր կանայք՝ ոչ : Բայց նախ ես ուզում եմ զիտնալ այդ օրիորդի անունը, եթէ կարելի է, — ասաց Միմին :

Միմին իրեն ժողովի անկոչ նախագահի տեղ էր դրել, եւ այն էլ շատ հեղինակաւոր անձ հանդիսացող նախագահի :

— Ռենա , — տեղից ելաւ եւ ասաց օրիորդը :

Ռենան թէեւ փոքրակազմ , բայց մարմնով հիւթեղ մի աղջիկ էր : Եւ նրան ամենեւին էլ չէր սաղում Women's Libի գործերին խառնուել : Թուում է , թէ կանայք կան , որ ստեղծուած են միայն ու միայն զգուանքի համար : Եւ Ռենան այդպիսիներէից էր :

— Ռենա : սիրելիս , — այնպէս խօսեց Միմին , որ թուաց , թէ ինքն աշխարհիս ամէնից իմաստուն կինն էր , իսկ Ռենան՝ անփորձ մի պատանի , — սխալ է կարծել , որ պատմութեան մէջ նշանաւոր կանայք չեն եղել եւ այժմն էլ չկան : Ո՛չ , նշանաւոր կանայք եղել են եւ կան , բայց տղամարդիկ , որ աւելի միասնական են եւ կազմակերպուած , նրանց թոյլ չեն տուել եւ չեն տալիս երեւան դալու , լռեցրել են նրանց եւ լռեցնում են այժմ : Այդ հարցի մէկ երեսն է միայն :

«Հարցի միւս երեսն այն է , որ կնոջ ստեղծածը իւրացնում են տղամարդիկ : Ասենք մի կին դրող դրել է մի լաւ վէպ , տղամարդիկ այդ վէպը հրատարակում են իրենցից ոեւէ մէկի անունով միայն...»

— Զարմանալի է , — թէեւ ինքն իր հետ խօսեց Ռենան , բայց մենք ամէնքս եւ նաեւ Միմին , անշուշտ , լսեցինք նրա ասածը :

— Այո , Ռենա , աղջիկս , — նորից իմացական մէկի հովեր առաւ Միմին , եւ այնպէս խօսեց , որ կարծես ինքը տատիկ էր , իսկ Ռենան իր թոռնիկը , — զարմանալի է , եւ շատ զարմանալի...»

— Բայց ինչո՞ւ , — հարցրեց Ռենան եւ սկսեց արագ-արագ թարթել իր թարթիչները : Նա , երեւի , շատ էր ազդուել Միմիի խօսելու այդ մայրապետական երանգից :

— Ինչո՞ւ , ինչո՞ւ , — ձայնին անմեղ-մեղաւորի շունչ տուեց Միմին — այդ այն բանի համար , որ տղամարդիկ մի կնոջ գրուածքները չեն հաւանում : Միծաղում են : Ես , օրինակ , համաշխարհային անունի տէր մի գրողի դիտեմ , որն ասել է . «Երբ կանայք գրում են , թանկացնում են թղթի արժէքը , նրանց գրքերն աւելորդ տեղ են դրաւում դրապահեստարաններում , եւ ընթերցողների մօտ անբարեացակամութիւն ստեղծում զեղարուեստական գրականութեան նկատմամբ»...»

— Լաւ է ասուած , — առաջին անգամ լինելով խօսեց մի տղամարդ :

— Shot up , — ցաքուցրիւ ճչացին կանայք :

— Այդպէ՛ս , այդպէ՛ս : Մեզ միասնականութիւն է պէտք , — խանդավառուեց Միմին , — ձա՛յնդ , անշուշտ , ձա՛յնդ...»

— Իսկ ի՞նչ դիրք ունեն բռնած կին նկարիչների նկատմամբ , — հեւ ի հեւ հարցրեց Ռենան , մոռանալով կամ էլ ատելութիւնից բացառելով «տղամարդիկ» դոյականը :

— Ովքե՞ր , — հարցրեց Միմին :

— Մեր սեռի թշնամիները...»

— Բայց եւ այնպէս , — հարցրեց Միմին , թէեւ լաւ դիտէր , թէ Ռենան ում մասին է խօսում :

— Նրանք... այդ , այդ բռնակալները... զազանները , — կցկտուր պատասխանեց Ռենան , որը կին էր ծնուել՝ իրենց հարեւանի տղայի հետ ամուսնանալու , սիրուելու , սիրելու , այլ ոչ այդ տղային ատելու համար :

Միմին ծիծաղեց :

— Հասկացայ : Ուզում ես ասել տղամարդիկ : Լաւ , սիրելի Ռենա , ես

ուղղում եմ քեզ մի գործընկեր պատմութիւն պատմել այդ մասին, որն, անշուշտ, ստեղծել են տղամարդիկ :

«Մի պարոն զնում է մի ուրիշ պարոնի մօտ : Նրանք, ինչպէս որ տղամարդկանց սովորութիւնն է, սկսում են կոնծել : Յանկարծ առաստաղից մի կաթիլ ներկուած ջուր «պլը՛թ» կաթում է սեղանի վրայ : Յետոյ էլ՝ «պլը՛թ», «պլը՛թ», «պլը՛թ» այլ կաթիլներ : Տանտէրը ուշադրութիւն չի դարձնում, բայց հիւրը հարցնում է .

«— Ի՞նչ է այդ :

«— Ուշադրութիւն մի դարձրու, — ասում է տանտէրը, — իմ սենեակի վերելի սենեակում մի նկարչուհի կին է ապրում . . . :

«— Չեմ հասկանում», — ասում է հիւրը :

«— Տիկինը ջրաներկ նկարչութեամբ է զբաղւում», — շատ հանդարտ բացատրում է տանտէրը եւ երկուսն էլ սկսում են քրքջալ . . . » :

Ուղեւորները ծիծաղեցին, իսկ Ռենան ցասումով յայտարարեց, որ ինքը երբեք չպիտի ամուսնանայ :

Այն ժամտնակ տեղից ուղեց բարձրանալ մի կին, բայց նրա կողքին նստած ամուսինը բռնեց նրա ուսերից եւ նստեցրեց ուժով :

— Թող, Հանի, նրան պէտք է իր թեղը նստեցնել, թէ չէ նա հողիներ է կործանում . սրանք նրանք են, որ դպրոցներում սեռային յարաբերութիւնների դասեր են տալիս, — ասաց նա եւ ելաւ տեղից :

Այդ կինը բարձրահասակ էր եւ բարակ դէմք ունէր : Երբ նա խօսում էր յուղումով եւ կամ ժպտում՝ նրա երկու այտերում փոսեր էին առաջնում դրաւչութիւն ստեղծելով իր նկատմամբ : Նրա ձայնը դրսեւորում էր այդ կնոջ խաղաղութեամբ լեցուն հողին : Երբ նա խօսեց, ես զգացի, որ նա կեանքի ու երեւոյթների նկատմամբ իր սեփական կարծիքն ունեցող մի անձ էր : Այդ կինը միանգամայն հակադիր էր Միմիին :

— Լէյդիներ, իմ անունն է Նորմա Սիլենդ : Ութ տարի է, ինչ ես ամուսնացած եմ Պիտրը Սիլենդի հետ : Ես չեմ ասում, որ իմ ամուսինը եւ ես երբեմն-երբեմն վէճեր չենք ունենում : Ո՛չ, ունեցել ենք : Բայց մեր վէճերը միշտ էլ այն բնոյթն են կրել, թէ ինչպէս անենք, որ աւելի լաւ ապրենք : Տղամարդ կամ կին խօսակցութիւններ մենք չենք ունեցել եւ, պէ՛տք է ասեմ, անմտութիւն է նման վէճեր ունենալ : Մենք մարդիկ ենք : Մեզնից մէկը կին է ծնուել, մէկ ուրիշը՝ տղամարդ, եւ մենք լրացնում ենք մէկս միւսին : Այդ այդպէս է եղել եւ այդպէս էլ պիտի շարունակուի : Ասեմ, որ ես չպիտի խօսէի, եթէ իմ աչքի առջեւ, ձեր աչքերի առջեւ, այստեղ, այս հանրակառքում չկործանուէր մի անմեղ հողի : Սօսքս Ռենային է վերաբերում, մի անմեղ աղջկայ, որն մի քանի րոպէ առաջ յայտարարեց, որ չպիտի ամուսնանայ, որովհետեւ այն տիկինը, որ նստած է վերջին նստարանի վրայ, տղամարդկանցը ներկայացրեց որպէս եսապաշտներ, բռնակալներ, սարկատէրեր, իսկ մեղ՝ կանանցս, որպէս ստրուկներ նրանց ձեռքին . . . Բայց այդպէս չէ . . .

Այդտեղ, Միմին անհանդիստ շարժում կատարեց եւ ուղեց ելնել եւ հակաճառել, բայց Նորմա Սիլենդը նրան նստելու նշան արեց :

— Ես չեմ ժխտում, որ բռնակալ տղամարդիկ կան, լէյդիներ : Տղամարդիկ, որ իրապէս վերելից են նայում իրենց կանանց վրայ, բայց եկէք չմոռանանք, որ կան նաեւ բռնակալ կանայք : Որպէս փաստ, ես չեմ ուշադրութիւնն եմ ուղղում հրաւիրել, քիչ առաջ այս հանրակառքում աղամարդ

կանց նկատմամբ թոյն ու ատելութիւն սերմանող այդ տիկնոջ ամուսնու վրայ, որը, ինչպէս տեսնում էք, կծկուել նստել է իր կնոջ կողքին...

Այդ ասելով, նա ցոյց տուեց ինձ:

— Տեսէք այդ մարդուն, — ձեռքը շարունակ ինձ պարզած, շարունակեց Նորմա Սիլենդըր, — տեսէք նրա դունատ ու տառապանք ցուցադրող դէմքը: Լաւ նայեցէք: Մի՞թէ ձեզ նկատելի չէ, որ այդ տիկինն իր դժբախտ ամուսնուն կիսատսով վիճակում է պահում: Տեսէք նրա դէմքի մի բան ունենալու արտայայտութիւնը: Տեսէք նրա աչքերում նստած տխրութիւնն ու թախիծը եւ կարօտի զգացման չարչարանքը: Այդ պարոնը ծխող է երեւում, բայց նա ծխադլանիկներ չունի, իսկ նրա կիւնն ունի: Մխում է առատօրէն եւ ամուսնուն չի տալիս: Զուարճանում է, որ նա տառապում է: Խեղճ մարդ, խեղճ մարդ, խեղճ մարդ...

Վարորդից բացի ամէնքը շրջուել էին ու ինձ էին նայում: Կանայք անտարբեր էին: Տղամարդկանց մէկ մասն ինձ դիտում էր ծաղրանքով, իսկ միւս մասը՝ կարեկցութեամբ:

Ենթարկուելով Նորմա Սիլենդի իմ վերաբերեալ կատարած քարոզին, ես էլ մէկ վայրկեան հաւատացի, որ ես Միմիի դժբախտ ամուսինն եմ, որ նա իրապէս ինձ սոված է պահում, տանջում, չարչարում է ինձ: Եւ որ ես մի շատ ապերձանիկ ամուսին լինելով, պէտք է որ ես ինքս խղճամ ինձ: Եւ ես խղճացի ինձ այնքան, որ ցանկացայ դերասան Stan Laurelի պէս լաց լինել: Սակայն այդ ամէնը միայն մի ակնթարթ տեւեց, եւ ես դտայ ինձ, մա՛նաւանդ՝ երբ տեսայ տղամարդկանց մէկ մասի կարեկցութիւն արտայայտող հայեացքներն ուղղուած դէպի ինձ: Պէտք է ասեմ, որ ես տանել չեմ կարողանում, երբ ուրիշներն ինձ խղճում են կամ կարեկցում են: Ինչպէս ասում են՝ ջղերիս է դիպչում նման համակրանքը:

Եւ ես առանց մտածելու, հենց այնպէս, ոտքի ելայ եւ դիմելով տիկին Սիլենդին ասացի.

— Տիկին Նորմա Սիլենդ, յանուն ճշմարտութեան, ես պիտի ասեմ, որ ես ձեր կողմից նշուած համակրելի տիկնոջ ամուսինը չեմ:

Հանրակառքում ծիծաղ բարձրացաւ: Միմին ոտքի ելաւ յաղթական եւ ասաց.

— Ես խնդրում եմ ձեզ, լէյլիներ, որ դուք նկատի ունենաք տիկին Նորմա Սիլենդի անհիմն ամբաստանութիւններն իմ հասցէին... Մի կողմից էլ ես այստեղ բացէ բաց պիտի յայտարարեմ, որ ճիշդ է, որ ես անհաշտ պայքար եմ մղում տղամարդկանց դէմ, բայց ես սովահար չեմ անում իմ ամուսնուն, հողեպէս չեմ տառապեցնում նրան, ոչ էլ սիրախաղային դործերում ես դաւաճանում եմ նրան, ինչպէս որ անում են այսպէս կոչուող տղամարդասէր կանայք... Հիմա ես ձեզ հարցնում եմ, սիրելի տիկին Նորմա Սիլենդ, այս պարոնի յայտարարութիւնից յետոյ ո՛ւր մնաց ձեր ճշմարտախօսութիւնը...

— Եթէ դուք այդ պարոնի կինը չէք, ապա պարզ է, որ այդ պարոնը ձեզ նման մի կին ունի տանը, — ասաց տիկին Նորմա Սիլենդը, չցանկանալով պարաուել:

Ստիպուած եղայ, նորից ոտքի ելնել:

— Սիրելի տիկին Նորմա Սիլենդ, — հարցրի, — ինչո՞ւ էք դուք անպայման ցանկանում, որ ես կին ունենամ...

Ուղեւորները ծիծաղեցին:

— Որովհետեւ եթէ դուք կին չունենայիք, այդքան դունատ, տխուր

եւ ազատութեան կարօտ արտայայտութիւն չէիք ունենալ, — բացատրեց տիկին Սիլենզը:

— Բոլոր ամուսնացած տղամարդիկ գունատ են լինում, տխուր եւ ազատութեան կարօտ, — հարցրի տիկին Սիլենզին:

— Բոլորը, բացի տիկին Սիլենզի ամուսնուց, — արագ ասաց Միմին եւ հանրակառքում քրքիջ բարձրացաւ: Ամէնից շատ ծիծաղեցին Սիլենզ ամուսինները եւ յետոյ հանրակառքում անդորր եղաւ:

Ես պատուհանից գուրս նայեցի եւ ուրախութիւնից սիրտս խփեց: Մեր հանրակառքը մօտենում էր կայանին: Յանկարծ կանգնեց:

— Հասանք: Ի՞ջէք: Չմոռանաք ձեր իրերը: Շնորհակալութիւն, — ասաց վարորդը եւ տեղից ելաւ արագ:

Թէեւ ես շատ էի շտապում շուտ իջնել, բայց Միմին ոտքերը պարզել էր ու փակել երկու նստարանների միջի նեղ անցքը:

Դինը ելաւ տեղից, բռնեց կնոջ թեւից, բարձրացրեց նրան եւ ասաց.

— Honey, պէտք է փրկել մեր ամուսնութիւնը...

— Պայմանով, որ պահենք երեխան, — պատասխանեց Միմին՝ առանց ամուսնու երեսին նայելու:

— Անշուշա, — համաձայնեց Դինը:

Ես նայեցի մեր առջեւի նստարանի վրայ նսաած երիասարգ զոյգին:

Նրանք մոռացել էին քիչ առաջ իրենց ունեցած վէճը, մոռացել էին հանրակառքում աեղի ունեցած ընդհանուր վէճը եւ չէին էլ զգում, որ մենք արդէն աեղ ենք հասել: Նրանք համրուրւում էին: Աղջկայ չէկ մագերի մէկ մասը փռուել էր աղայի սջ ուսի վրայ: Եւ նրանք այնքան ընդհուպ էին գրկուել իրար հետ, որ թւում էր, թէ միատեղ ձուլուած մի արձան լինէին:

ՍՈՒՐԷՆ ՍԱՆԻՆԵԱՆ

Յ. Պ Է Ր Պ Է Ր Ե Ա Ն

Ա Ր Գ Ի Լ Ե Ա Լ Գ Օ Տ Ի

That corpse you planted last year in the garden
Has it begun to sprout ? Will it bloom this year ?

T. S. ELIOT

I.— Շարժում Առաջին

Մայրամուտին,
ծեր մարդոց պէս՝
մեր ոտերը երկարած,
պատշգամը կը նստինք:
Յոգնութիւն մը,
որ ներսէն կու գայ
եւ անցած է
մեր միսերուն եւ արեան:

Ժամն է՝ երբ
անկապակից մտածումներ
կը տողանցեն:

Ժամանակն է.
Ժամանակն է արթննալու, երթալու
եւ խօսելու մարդոց հետ,
որոնց արտերուն, կակաչներ ինչպէս, ումբեր կը բացուին,
եւ գոմէշը՝ պատուտուած,
լնակին մէջ կը ֆայֆայուի...

*
**

Անոնք հիմա կ'արթնան
մայր ոստանի արուարձաններուն,
եւ աչքերով ամայացած,
ակօսներով կննդներու
(որոնց վրայ նննդողուկներ չեն թառիր)
այս ամէնը կը պատմեն լուռ:
Փոքրիկները՝ նամբուն վրայ կը շրջին
եւ կը դիտեն, այն հացը սուղ,
իրենց արեամբ շաղախուած:

II.— Իգիս

Եկուր սուգուինք գիշերուան մէջ,
Եկուր սուգուինք ֆաղափն մէջ,
որ արթնցած կ'ըլլայ հիմա
Ցնցումներով հիսթերիք

(Այս ֆաղափը Նեղոսն է,
ուր մարմինդ
տարտղնուած էր):

Այն օր շրջեցայ
ծովեզերեայ տուներէն ներս,
փնտռելու քեզ.
Երբ աղջկան հարցուցի,
թէ եկա՞ծ էիր,
ըսաւ՝ գարունն անցած էր,
սակայն չէիր հանդիպած:
Գուցէ երբեք չէիր ննջած ջուրերուն տակ,
երբեք չէիր ֆայֆայուած:
Վերջին անգամ
դէմփիդ վախ կար ուրուագծուած:

Հիմա գիտեմ,
թէ կնկանդ կախարդանփին
չես հաւատար,
եւ անցորդներէն
ոեւէ մէկն ես:

Անդին կիներ
տաք գիշերը կ'առաջարկեն:
Եւ գիտես, թէ
խաւարին մէջ,
մահուան թեւերն են քեզ գրկած:

III.— Անջրպետ

Անջրպետ մը կայ
 քու ժպիտին

եւ անոնց ժայռէ

կերպարին միջեւ:

Անջրպետ մը կայ
 փողոցներուն՝ քաղաքի

եւ ոչ հեռուն տարածուած

արուարձաններուն միջեւ:

Անոնք կրնան կտրել զայն
 ոտներով միայն.

քեզի կ'երկարեն

այն վարդը կարմիր,

որ արիւնէն իրենց դիեցաւ:

IV.— Ամառ

Եւ քաղաքը, ծովեզերքին,
 կ'այրի կարմիր արեւին տակ
 — կարծես պրոնզէ
 գեղուհի մը մերկ,
 որ երկարած է
 աչքերու թաց աւազներուն —

Մենք փամփուշտներ պէտք է ըլլայինք՝
 մխրճուելու

միսերուն մէջ ծովահարսերուն,

որոնք կը շրջին

ծովեզերեայ մայթերուն:

V.— Հրահաւ

Անոնք այս անգամ
 երկաթէ, հուրէ,
 ձիեր վարեցին

քաղաքներուն մէջ:

Կախաւորը կ'երգէին...

Այս երկինքը քարացած է:

Անշարժ, հոսուն ժայռակոյտեր:

Վարդեր կրանիթէ, որոնք արիւն կը կաթին:

Կարմիր տուփէ մարմիններ:

VII— Հոգեհանգիստ

But doth suffer a sea change
 Into something rich and strange.

SHAKESPEARE

Բլէպասս փիւնիկեցին
 Ինչո՞ւ չմոռնայ շահն ու վնասը.
 ահա ջուրը կը լուայ
 այրուածքը, մոխիրը,
 բացուած միսեր կը սպիանան:
 Ծովինար կրկին պիտի յղանայ:

*

**

Կարծես անոնք երբեք չեն մեռնիր.
 մաքրուած են ջուրէն յդի:
 Անոնք կ'ապրին քու մարմնին մէջ,
 բառեր կ'ըսեն զարմանալի:
 Եւ կը շրջիս
 դուն դէմքերով՝ ծերունիի, աղջկայ եւ մանուկի:
 Քու մարմնին մէջ ծլարձակուած
 անոնք ոստեր են՝ կ'անին:
 Անոնք կանանչ աչքեր են,
 շրթունքներ են,
 կռունկներ են,
 երկինքներ են...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Է Օ Ժ Է Ն Ի Ո Ն Ե Ս Ք Օ

Դ Ա Ս Ը

ԿԱՏԱԿԵՐԳԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՓՐՈՑԵՍԻՕՐԸ (նշան ձայնով, դուրսէն) .— Մարի՛: Ի՞նչ կը նշանակէ ասիկա: Ինչո՞ւ չես դար: Երբ քեզ մէ պահանջեմ դալ, պէ՛տք է դաս: (Ան կը վերադառնայ, ետեւէն՝ Մարին): Հոս հրամայողը ե՛ս եմ, կը լսե՞ս: (Յոյց կու տայ աշակերտուհին): Այս աղջիկը ոչինչ կը հասկընայ: Ոչինչ կը հասկնայ:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Շաա մի ջղայնանաք, Պարոն, զգուշացէք վերջաւորութենէն: Ատիկա ձեզ հեռուները կը տանի, այդ ամէնը հեռուները կը տանին ձեզ, զիտէք:

ՓՐՈՑԵՍԻՕՐԸ .— Ես պիտի կարենամ ճիշդ ժամանակին կանգ առնել:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Այդ մէկը շատ լսած եմ: Պիտի ուզէի դործադրութիւնը տեսնել:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ .— Ակոսս կը ցաւի:
ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Կը տեսնէ՞ք: Արդէն սիսաւ: Ասիկա ախտանշանն է:

ՓՐՈՑԵՍԻՕՐԸ .— Ի՞նչ ախտանշան: Զրացատրե՞ս: Ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (խոյլ ձայնով) .— Այո, ի՞նչ ըսել կ'ուզես: Ակոսս կը ցաւի:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Ծայրագո՛յն ախտանշանն է: Ամենագէշը:

ՓՐՈՑԵՍԻՕՐԸ .— Ապուշութիւննե՛ր: Ապուշութիւննե՛ր: Ապուշութիւննե՛ր: (Սպասուհին կ'ուզէ երթալ): Այդպէս մի՛ մեկնիր: Ես քեզ կանչեցի, որպէսզի փնտռես դանակները, սպանական, նոր-սպանական, փորձողալական, ֆրանսական, արեւելեան, ռուսական, սարտանափալական, լաաինական եւ սպանական դանակները:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (խստօրէն) .— Ինձի մի վստահիք:

Սպասուհին կը մեկնի:
ՓՐՈՑԵՍԻՕՐԸ (բողոքի շարժումով մը կ'ընէ, ապա՝ կը գսայէ ինչիմէ, քիչ մը կամակոր: Յանկարծ կ'անդրադառնայ) .— Ա՛հ: (Շուտով դէպի գորոց կ'երթայ, հոն կը գտնէ անտեսանելի մեծ դանակ մը, կամ Ի-

րական, ըստ բեմադրիչին մաշակին, կը բռնէ գայն, կը փօնէ մեծ ուրախութեամբ): Ահաւասիկ հատ մը, Օրիորդ, ահաւասիկ դանակ մը: Ցաւալի է, որ ասկէ զատ չկայ: Բայց մենք պիտի աշխատինք զայն դործածել: Բոլոր լեզուներուն համար: Պիտի բաւէր, որ դուք հնչէիք դանակ բառը բոլոր լեզուներով, դիտելով առարկան շատ մօտիկէն, սեւեռարիւր, եւ երեւակայելով, որ անիկա կը պաականի ա՛յն լեզուին, զոր դուք կը դործածէք:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ակոսս կը ցաւի: **ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ** (գրեթէ երգելով, յանկերգի մը պէս).— Ուրեմն. ըսէք դա, ինչպէս՝ դա. նաև, ինչպէս՝ նաև... Նայեցէք, նայեցէք, լաւ բացէք ձեր աչքերը:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ի՞նչ լեզուով է այս: Ֆրանսերէ՞ն, իտալերէ՞ն, սպաներէ՞ն:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Կարեւոր չէ այլեւս... Ատիկա քեզի չի վերաբերիր: Ըսէք. դա:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Դա:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Նաև... Դիտեցէք: Ան կը փօնէ դանակը Աշակերտուհիին աչքերուն դիմաց:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Նաև...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Դարձեալ... Դիտեցէք:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ա՛հ, ո՛չ: Բաւակա՞ն է. եւ ապա՝ ահոսս կը ցաւի, ոտքերս կը ցաւին, դլուխս կը ցաւի...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (բեկբեկուն ձայնով).— Դանակ... Դիտեցէք... դանակ... Դիտեցէք... դանակ... Դիտեցէք...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Դուք ականջներս կը ցուցնէք: Այնպիսի՛ ձայն մը ունիք: Օ՛հ, ի՛նչ ծակող ձայն է:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Ըսէք. դանակ. դա... նաև...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ո՛չ: Ականջներս կը ցաւին, ամէ՛ն կողմս կը ցաւի:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Հիմա ես ի՛նքս պիտի փրցնեմ ականջներդ, որպէսզի ա-

նոնք ցաւ չպատճառեն քեզի, աղւորի՛կս:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ա՛հ... դո՛ւք էք, որ ցաւ կը պատճառէք ինծի:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Նայեցէք, ո՛ն, արագ, կրկնեցէք. դա...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ա՛հ, եթէ վճռած էք... դա... դանակ... (Պայծառամբութեամբ վայրկեանի մը մէջ, հեզնանով) Նոր-սպաներէնով պէտք է ըլլայ...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Եթէ կ'ուզէք՝ այո, նոր-սպաներէն, բայց աճապարեցէք, ժամանակ չունինք: Եւ ապա՝ ի՞նչ կը նշանակէ այդ նենդ հարցումը: Ինչէ՛ր թոյլ կու տաք դուք ձեզի:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (պէտք է ըլլայ աւելի եւ աւելի յոգնած, լալագին, յուսաբեկ, միաժամանակ վերացած ու գայրացած).— Ա՛հ:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Կրկնեցէք, նայեցէ՛ք: (Կուկուի մը պէս կը կրկնէ): Դանակ... դանակ... դանակ... դանակ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ա՛խ, կը ցաւին... դլուխս... (Թեթեւակի, շոյելու ձեւով, կը հպի մարմնին թուած մասերուն)... աչքերս...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (նախորդ ձեւով).— Դանակ... դանակ...

Երկուքն ալ ոտքի են. Փրոֆեսէօրը միշտ փօնելով անտեսանելի դանակը, գրեթէ ինքն իրմէ դուրս ելած՝ կը դառնայ Աշակերտուհիին շուրջ, հնդկական պարի ձեւով, բայց պէտք չէ չափազանցութեան երթալ եւ Փրոֆեսէօրին պարայիճ քայլերը պէտք է հագիւ նշմարելին: Աշակերտուհին, ոտքի, հաճախատեսներուն դիմաց, կ'ուղղուի, մերթ ետ-ետ երթալով՝ դէպի պատուհանը, հիւանդագին երեւոյթով, դալկահար, չարադիւրեալ...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Կրկնեցէք... կրկնեցէ՛ք. դանակ... դանակ... դանակ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ .— Ամէն կողմս կը ցա-
ւի... կողորդս, դա... ա՛հ... ու-
սերս, կուրծքերս... դանակ...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Դանակ... դանակ...
դանակ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ .— Զիստերս... դա-
նակ... բուժքերս... դա...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Լաւ հնչեցէք... դա-
նակ... դանակ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ .— Դանակ... կողոր-
դըս...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Դանակ... դանակ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ .— Դանակ... ուսե-
րըս... բազուկներս... կուրծքերս...
կոնքերս... դանակ... դանակ...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Ճի՛շդ այդպէս... Հի-
մա լաւ կը հնչէք...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ .— Դանակ... կուրծքե-
րըս... փորս...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (տարբեր ձայնով) .— Ու-
շադըռութիւն... Մի կոտորէք պատու-
հանիս ապակիները... դանակը կը
սպաննէ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (տկար ձայնով մը) .—
Այո՛, այո... դանակը կը սպաննէ՞ :

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (դանակի ուժգին հար-
ւածով կը սպաննէ Աշակերտուհին՝
շատ հանդիսականօրէն) .— Ա՛տ՛ա՛հ :
Ա՛ն :

Աշակերտուհին ինք եւս կը ճշայ.
«Ա՛ա՛ա՛հ», ապա՛ կ'իյնայ, ան-
պարկեշտ ձեւով մը փռուելով ա-
թոռի մը վրայ, որ պատահմամբ
կը գտնուի պատուհանին մօտ. ա-
նոնք՝ ոնրագործն ու գոհը, միաժա-
մանակ կը ճշան «Ա՛ա՛ա՛հ». դա-
նակի առաջին հարուածէն ետք,
Աշակերտուհին կը փլի աթոռին
վրայ, լայն բացուած սրունքները
կախած անոր երկու կողմերէն.
Փրոփեսէօրը կանգնած կը մնայ
անոր դիմաց, կոնակը հանդիսա-
տեսներուն. դանակի առաջին հար-
ւածէն ետք, վարէն վեր հարուած
մը եւս կու տայ Աշակերտուհին,
որուն հետեւանքով կ'ունենայ շատ
տեսանելի ցնցում մը՝ իր ամբողջ
մարմնով :

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (շնչահեղձ, կակազե-
լով) .— Աղտո՛տ... Լա՛ւ ըրի՛ : Ասի-
կա կը հտնդստացնէ զիս... Ա՛հ,
ա՛հ. յոգնեցայ... հազիւ կը շն-
չեմ... Ա՛ա՛հ :

Ան դժուարութեամբ կը շնչէ, կ'իյ-
նայ. բարեբախտաբար աթոռ մը
կայ հոն, որ կը բռնէ գինք : Կը
սրբէ մակատը, կը մրթմրթայ ան-
հասկնալի բառեր. շնչառութիւնը
բնականօրէն կը դառնայ... Ոսքի
կ'ելլէ, կը նայի ձեռքի դանակին,
կը նայի մանկամարդուհիին, ա-
պա՛ կարծես թէ իր բունէն ըն-
դոստ կ'արթնայ :

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (սարսափահար) .— Ես
ի՛նչ ըրի՛ : Ի՛նչ պիտի պատահի ին-
ծի հիմա . Ի՛նչ պիտի ըլլայ ասոր հե-
տեւանքը : Ա՛հ, Աստուա՛ծ իմ, սար-
սափելի է : Օրիո՛րդ, Օրիո՛րդ, ոտ-
քի՛ ելէք : (Ան, իրար անցած՝ Աշա-
կերտուհիին շուրջը կը դառնայ,
ձեռքին միշտ անտեսանելի դանակը,
գոր չի գիտեր ինչ պիտի ընէ) : Դէ
լա՛ւ, Օրիորդ, դասը վերջացած է...
Կրնաք մեկնիլ... Կը վճարէք ուրիշ
անդամ մը... Ա՛հ, մեռած է... մեռ-
ած է... Ի՛մ դանակով... Ան
մեռ... ուր է... Սարսափելի է : (Կը
կանչէ Մարին) Մարի՛, Մարի՛, իմ
սիրելի՛ Մարի, չո՛ւտ եկուր : Ա՛հ,
ա՛հ : (Աջակողմեան դուռը կը բաց-
ւի, Մարին կ'երեւի) : Ո՛հ, մի՛
դար... Սխալեցայ... Պէտք չունիմ
քեզի, Մարի՛... այլեւս պէտք չու-
նիմ քեզի, կը լսե՞ս...

Մարին կը մօտենայ խստաբիք, կը
նայի Աշակերտուհիին անշնչացած
մարմնին, առանց բառ մը ըսե-
լու :

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (փիչ առ փիչ իր վստահու-
թիւնը գտած ձայնով մը) .— Պէտք
չունիմ քեզի, Մարի՛...
ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (հեզնաբար) .— Ուրեմն,

դուք գո՞հ էք ձեր աշակերտուհիէն,
ձեր դասէն լաւ օգտուեցա՞ւ:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (դանակը կը պահէ կըռ-
նակին ետեւ) .— Այո, դասը աւար-
տեցաւ... բայց... ինք... հոս է
տակաւին... չ'ուզեր մեկնիլ...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (շատ չոր) .— Անչո՞ւշտ...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (դողդղալով) .— Ես չէի,
Մարի... Ո՛չ... Կը վստահեցնեմ
քեզ... Ես չէի, որ սպաննեցի զինք,
իմ սիրելի՛ Մարի...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Բայց ո՞վ էր ուրեմն:
Ո՞վ: Ե՞ս:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Չեմ դիտեր... Թերե-
ւըս...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Կամ կատո՞ւն:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Կարելի է... Չեմ դի-
տեր...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Եւ ասիկա քառասունե-
րորդ անգամն է այսօր... Եւ ամէն
օր նոյն պատմութիւնը: Ամէ՛ն օր:
Չես ամէնար, այս տարիքիդ... բայց
ինքզինքդ պիտի հիւանդացնես: Ա՛լ
աշակերտ պիտի չունենաս: Եւ լա՛ւ
պիտի ըլլայ քեզի:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (գրգռուած) .— Ատիկա
իմ յանցանքս չէ՛ր: Չէ՛ր ուզեր սոր-
վիլ: Անհնազանդ էր: Գէ՛չ աշակեր-
տուհի մը: Չէ՛ր ուզեր սորվիլ:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Ստախօ՛ւ...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (խորամանկօրէն կը մօ-
տենայ Սպասուհիին՝ դանակը կըռ-
նակին ետեւ բռնած) .— Ատիկա քե-
զի չի՛ վերաբերիր: (Կը փորձէ անոր
տալ դանակի սարսափագրու հար-
ւած մը. Սպասուհին օդին մէջ կը
բռնէ անոր դաստակը, կ'ուրբէ.
Փրոֆեսէօրը գետին կը ձգէ դանա-
կը)... Ներողութի՛ւն:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (երկու անգամ եւ ուժգին
ու ազմկալի ձեւով կ'ապտակէ Փրո-
ֆեսէօրը, որ կ'իյնայ տախտակամա-
ծին, յետոյքին վրայ. կ'ուրբայ) .—
Դուն, պղտի՛կ ոճրագործ: Աղտո՛տ:
Պղտի՛կ պշղալի: Կ'ուզէիր նոյնը ին-
ծի՞ ընել: Ես քու աշակերտուհիներ-
էդ մէկը չե՛մ: (Չայն կը բարձրա-
ցնէ օձիֆէն բռնած, կը վերցնէ գը-
դակը, գոր կը դնէ անոր գլխուն.

Փրոֆեսէօրը կը վախնայ երկրորդ
անգամ ապտակուելէ եւ մանուկնե-
րու պէս արմուկով կը պաշտպանէ
ինքզինք): Դի՛ր գանակը տեղը,
չո՛ւտ: (Փրոֆեսէօրը կ'երթայ դնել
դանակը պիւֆէի գորոցին մէջ, կը
վերադառնայ): Եւ սակայն ես ձեռ
խստօրէն զգուշացուցի, դեռ քիչ ա-
ռաջ ալ, թէ՛ թուաբանութիւնը կ'ա-
ռաջնորդէ լեզուագիտութեան, եւ
լեզուագիտութիւնը՝ ոճիրին...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Դուն ըսիր՝ «յոռեգոյ-
նին»:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Նոյնն է:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Լաւ չէի հասկցած: Կը
կարծէի, թէ «Յոռեգոյնը» քաղաք
մըն է եւ դուն կ'ուզէիր ըսել, որ
լեզուագիտութիւնը կ'առաջնորդէ Յո-
ռեգոյնին անունով քաղաքը...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Ստախօ՛ւ: Ծե՛ր աղ-
ւէս: Քեզի պէս գիտնական մը բա-
ռերուն իմաստները իրարու հետ չի
չփոթեր: Չիս խենթի տեղ մի՛ դնէք:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ (կը հեծկլտայ) .— Դի-
տումնաւոր կերպով չսպաննեցի՛
զինք:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Ըրածիդ համար տունը-
լաղն կը զզջա՞ւ:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Օ՛հ, այո՛, Մարի՛,
կ'երդնում, որ այո՛:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Գութս կը շարժես,
տե՛ս: Այնուամենայնիւ, դուն բարի
մանուկ մըն ես: Պիտի փորձենք խըն-
գիրը կարգադրել: Բայց մի վերսկը-
սիք... Ատիկա կընայ սրտի տագ-
նապ պատճառել ձեզի...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Այո, Մարի՛: Ի՞նչ պի-
տի ընենք ուրեմն:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Պիտի թաղենք դայն...
միւս երեսունիննին հետ միաժամա-
նակ... քառասուն դաղաղ պիտի ըլ-
լայ... Պիտի կանչենք թաղմանական
պաշտօնեաները եւ իմ սիրահարս,
հայր Օկիւսթը... Պիտի ապսպրենք
ծաղկեպսակներ...

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ .— Այո՛, Մարի՛, շատ շը-
նորհակալ եմ:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ .— Եկուր նոյնիսկ Օկիւս-
թը չկանչենք, քանի որ երբեմն դո՛ւն

եւս քիչ մը վարդապետի կը նմանիս,
եթէ հաւատք ընծայենք հանրային
կարծիքին:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Ամէն պարագայի,
ծաղկեպսակները շատ սուղ չըլլան:
Իր դասին համար ան չվճարեց:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— Հոգ մի ընէք... Ծած-
կեցէք զայն առնուազն իր գողնոցով,
տեսարանը ամօթալի է, դռեհիկ: Եւ
ասլա կը տանինք:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Այո, Մարի՛, այո՛:
(Կը ծածկէ Աշակերտուհիին մարմի-
նը): Կը վախնամ, որ մեղ ձերբակա-
լեն... քառասո՛ւն դադաղներ... Ե-
րեւակայէ... Մարդիկ պիտի զար-
մանան... Եթէ մեղի հարցուի, թէ
ի՞նչ կայ անոնց մէջ...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— Այդքան մի մտահոգ-
ւիք: Կ'ըսենք, որ պարապ են: Մնաց
որ, մարդիկ ոչինչ պիտի հարցնեն,
անոնք վարժուած են:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Յամենայնդէպս...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (մէջտեղ կը հանէ թելնոց
մը, որուն վրայ կայ ռազմական նը-
շան մը, թերեւս նացիական Սվաս-
թիֆա մը) .— Առէ՛ք: Եթէ կը վախ-
նաք՝ դրէք այս նշանը, այնուհետեւ
վախնալու ո՛չ մէկ պատճառ պիտի
ունենաք: (Սպասուհին կը կապէ
թելնոցը անոր բազուկին) ... Ասիկա
քաղաքականութիւն է:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Շնորհակալ եմ, իմ
ազնի՛ւ Մարի, այսպէս աւելի ապա-
հով կը զզամ... Լաւ աղջիկ մըն ես,
Մարի՛... շա՛տ հաւատարիմ...

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ.— Աղէկ: Քալեցէ՛ք: Պա-
րոն: Պատրա՞ստ էք:

ՓՐՈՑԵՍԷՕՐԸ.— Այո՛, իմ ազնի՛ւ Մա-
րի: (Սպասուհին եւ Փրոֆեսէօրը կը
շալկեն աղջկան դիակը, մէկը՝ ու-
սերէն բռնած, միւսը՝ սրունքներէն,
եւ կ'ուղղուին դէպի աջակողմեան
դուռը): Ուշադիր եղի՛ր: Յաւ մի՛
պատճառեր իրեն:

Դուրս կ'ելլեն:

Բեմը պարապ կը մնայ քանի մը
վայրկեան: Կը լսուի ձախկողմե-
ան դրան զանգին ձայնը:

ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ ԶԱՅՆԸ.— Անմիջապէս,
հիմա՛ կու դամ:

Սպասուհին կ'երեւի՝ ինչպէս թա-
տերախաղին սկիզբը, եւ կ'ուղղուի
դէպի դուռ: Զանգը կը հնչէ երկ-
րորդ անգամ:

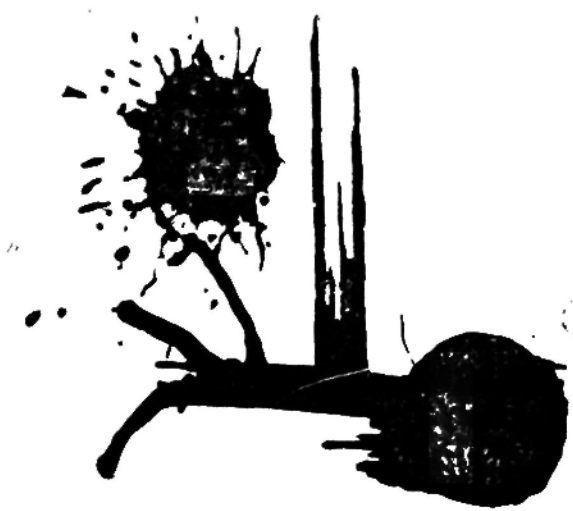
ՍՊԱՍՈՒՀԻՆ (մեկուսի) .— Այս մէկը
շատ աճապարուած կ'երեւի: (Բարձ-
րաձայն): Համբերութի՛ւն: (Կ'եր-
թայ դէպի ձախկողմեան դուռը եւ
կը բանայ գայն): Բարի լոյս, Օ-
րիորդ: Գուք նոր աշակերտուհի՞ն
էք: Դասի համա՞ր եկած էք: Փրո-
ֆեսէօրը կը սպասէ ձեզի: Երթամ ի-
մացնեմ ձեր ժամանումը: Շուտով
վար կ'իջնէ: Մաէք ուրեմն, մտէք,
Օրիորդ:

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

ԻՕԺԻՆ ԻՈՆԵՍԻՔՕ

(Շար. 3 եւ վերջ)

Իմ ապական շարժում

Ս. Կ Ի Ր Ա Կ Ո Ս Ե Ա Ն

ԷՕԺԷՆ ԻՈՆԵՍՔՈՅԻ «Գ Ա Ս Ը» ԿԱՄ ԶՈՋԵՐՈՒՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Արուեստի ստեղծագործութիւն մը իր շատ մը նորութիւններով յարձակողական է, անմիջականօրէն յարձակողական. անիկա ուղղուած է հանրութեան, զանգուածին. անիկա գայրոյթ կը պատճառէ իր անսովորութեամբ, որ ինքնին գայրոյթ մըն է արդէն:

ԷՕԺԷՆ ԻՈՆԵՍՔՈ

I

Անհեթեթի եւ յառաջապահ թատրոններուն կարեւորագոյն գէմքերէն մէկը նկատուող էօժէն Իոնեսքօ(1), թատերական աշխարհէն ներս մուտք դործեց «Ճաղատ երգչուհին» անուն իր թատերգութեամբ:

(1) Էօժէն Իոնեսքօյի գրականութեան մասին կատարուած ընդհանուր ուսումնասիրութիւն մը չէ այս գրութիւնը: Մենք պարզապէս պիտի փորձենք արագ հպումներով ներկայացնել Իոնեսքօյի «Դասը» ողբերգակատակերգութիւնը: Յաւելի եւ ամբողջական ծանօթութիւններու մասին տես «Բաղին», Թ. տարի, 1970, թիւ 10, 11-12 եւ Ժ. տարի, 1971, թիւ 5, 6, 7, 8, 9-19 համարներուն լոյս տեսած Մարթին Էսլիի «Էօժէն Իոնեսքօ՝ թատրոն եւ հակա-թատրոն» խորագիրը կրող ուսումնասիրութիւնը:

Երբ 1950ին, «Նոքթամպիլ»(2) թատրոնի բեմին սկսաւ ներկայացուիլ այդ թատերգութիւնը, քննադատները լատ-

(2) «Նոքթամպիլ».— Թուականները, պատմական տեղեկութիւնները, Իոնեսքօյի մասին արտայայտուած կարծիքները, ինչպէս նաեւ մեր մէջբերած իր կարգ մը տեղեկութիւնները քաղած ենք Քուէյթի տեղեկատուութեան նախարարութեան կողմէ հրատարակուող «Միջազգային թատրոնէն» անուն ամսագիրին 1972 Հոկտեմբերի թիւ 32 հատորէն, որ կը կոչուի «Հատըն-աիր դործեր էօժէն Իոնեսքօյէն — Ա. հատոր»: Իոնեսքօյի գրականութեան մասին գրուած ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը կողմին՝ յիշեալ ամսագիրը հրատարակած է նոյնպէս քատերագրին հետ կատարուած գրոյց մը եւ «Ճաղատ երգչուհին», «Դասը», «Ժող կամ համակերպութիւնը», «Ապագան հակիթին մէջ» եւ «Աթոռները» քատերգութիւններուն քարգմանութիւնները:

նրեցան հակամարտ երկու խումբերու: Դուսական, չափաւորական եւ աւանդապաշտ դադափարներու պաշտպան քրննադատները էօժէն Իոնեսքոյի դործին մէջ կը տեսնէին դրականօրէն անմշակ խառնակչութիւն մը, իսկ այդ օրուան ընկերութեան վիճակին դէմ ըմբոստացող քննադատներուն գնահատանքով՝ յանձին Իոնեսքոյի եկած էր անձը, որ աւանդապաշտ թատրոնին փոխարէն պիտի կառուցէր նոր, յանդուղն եւ յեղափոխական թատրոն մը, այսօր ծանօթ՝ հակա-քատրոն անունով:

Քննադատներու միջեւ կատարուած այս բանավէճը եկաւ յստակացնելու 1950ին ձեւաւորուիլ սկսած նոր թատրոնին արդեւք հանդիսացող խոչընդոտները: Աւելի'ն. նպաստեց այդ խոչընդոտներուն վերացման աշխատանքին եւ հասարակութեան ու արդի թատրոնին միջեւ ստեղծեց հաղորդակցութեան համար խիստ անհրաժեշտ միջոցը:

Մինչ «Ֆիկարօ գրական»ի, 1952 Հոկտեմբեր թիւին մէջ է. Իոնեսքոյով խանդավառուած քննադատներէն Ժադ Լըմարչան կը դրէր՝ «Երբ մեր տարիքը կը յառաջանայ եւ կը հասնինք ծերութեան դուռներուն, հպարտութիւն ու գոհունակութիւն պիտի գգանք, որովհետեւ մենք տեսած ենք «Ճաղատ երդչուհին» եւ «Դասը» ներկայացումները», անդին՝ Իոնեսքոյի դէմ պատերազմ յայտարարած քննադատներէն Ժէ. Պէ. Ժենար ամէն ճիշդ ի գործ կը զնէր նսեմացընելու համար յանդուղն թատերադիրն ու անոր գործը անձնաւորող գերակատարները:

«Աստուած օգնեց եւ եղաւ անոնց կողմին, որոնք մարդուն կարողութիւններէն վեր ճիգ թափելով յաջողեցան չսխալիլ, սորվիլ, արտայայտել եւ մարմնաւորել այս հակաթեփստը» ու նրմանօրինակ նախադասութիւններով Ժէ. Պէ. Ժենար եւ իր համակիրները է. Իոնեսքոյի դէմ կը մղէին սանձարձակ պարսաւամարտ մը, որմէ օգտուողը անկասկած որ Իոնեսքոն եղաւ:

Արդարեւ, է. Իոնեսքոյի առաջին երեք թատերգութիւնները՝ «Ճաղատ երգ-

չուհին», «Դասը» եւ «Ժագ կամ համակերպութիւնը» օրկանակէն կապեր ունին իրարու հետ: Ճիշդ է, որ այս թատերգութիւններէն իւրաքանչիւրը կարելի է առնել իբրեւ առանձին գոյութիւն, սակայն պէտք է աւելցնել, որ նման աշխատանք մը կրնայ թիւրիմացութեան դուրանալ, որովհետեւ անոնք կը կազմեն ընդհանուր թատերգութիւն մը, այլ խօսքով՝ եռայարկ ա'յն շէնքը, որուն մէկ յարկին դեղեցկութիւններն ու յատկութիւնները ընդգծելով, անտեսած կ'ըլլանք ամբողջութիւնն ու ընդհանրական յատկութիւնները, որոնց միջեւ կատարող երկախօսութիւններով ու վիճարանութիւններով կը մարմնաւորուի այն աշխարհը, զոր կը կառուցէ ճարարապետ Իոնեսքոն՝ բանականութեան ու երազի տարրերուն ներդաշնակ մաերմութեամբ:

Արդարեւ, Իոնեսքոյի յիշեալ երեք գործերուն ալ նիւթին մաս կը կազմէ լեզուն: Լեզուի պատճառով երեւան եկած անհաղորդակցութեան վիճակը, որուն դիմաց հեղինակը կը փորձէ վերանորոգել լեզուն, թատրոնի լեզուն՝ զայն մաքրելով դարերուն կուտակած քիչէներէն, որովհետեւ՝ «վերանորոգել լեզուն՝ կը նշանակէ վերանորոգել աշխարհի ըմբռնումը, վերանորոգել աշխարհը դիտելու ձեւը», ինչպէս պիտի ըսէր ինք:

II

«Դասը» թատերգութիւնը կը սկսի դասապահով մը: Դասաւանդութեան մէկ ժամուայ միջոցով մը կը ներկայացուի թատերգութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ վերջին տեսարանը: Դասապահ մը՝ իր բոլոր մանրամասնութիւններով եւ նրբութիւններով:

«Դաս»ին սկիզբէն մինչեւ վախճանը, բեմին վրայ կը հանդիպինք գործող երեք անձնաւորութիւններու միայն՝ Փրոֆեսօրի մը, անոր մանկամարդ Աշակերտուհին եւ Սպասուհին:

Դէպքը տեղի կ'ունենայ Փրոֆեսօ-

րին աշխատասենեակին մէջ, որ նաեւ իբրեւ ճաշասենեակ կը գործածուի: Պարզ է ամէն իր: Պարզ վարագոյրներ, սլարզ ծաղկամաններ, սլարզ գրադարան մը, սլարզ սեղան մը եւ սովորական երկինք մը՝ պատուհանէն դուրս:

Այս բոլորը կու գան շեշտելու, թէ կը գանուինք իրական սենեակի մը առջեւ, ուր պիտի պատահին իրական դէպքեր: Կը հնչէ դրան զանգը ու բեմահարթակին վրայ կ'երեւի երիտասարդ, քաղաքավար, զուարթադէմ Աշակերտուհին, որ եկած է Փրոֆեսէօրէն անձնական դասեր առնելու: Ան մտադրած է երեք շաբաթ ետք ներկայանալ ամբողջական առթորայի քննութեան եւ կ'ուզէ կարճ ժամանակաշրջանի մը ընթացքին զարգացնել թուաբանական իր դիտելիքները:

Բայց այդ բոլորը խաղին մակերեսային դիմագիծն է: Իրական եւ ընթացիկ թուող այս մէկ ժամուան ընթացքին կը գործադրուի ան-իրտական, այսինքն՝ երազային ենթաթեքսար, որ առաջին հերթին կը թուի, թէ տրամաբանական զարգացումով մը առաջ կ'ընթանայ: Սակայն, խորքին մէջ, ասիկա կը կառավարուի Փրոֆեսէօրին սիւփըր-էկոյին կողմէ:

Տրամաբանական կառոյցով գլուխ բերուած սարսափելի երազի մը մարմնաւորումն է «Դասը»: Պրկուած կշռութիւնով աճող ու զարգացող յարձակում մը կը զառնայ անիկա, երբ կը հասնի զայրոյթի գերագոյն սահուն: Այդ կէտին վրայ նոյնինքն լեզուն կ'ըլլայ գերագոյն սահր յաղթահարող զայրոյթ ու բարբարոսութեան գործիք, որուն միջոցաւ Փրոֆեսէօրը կը սպաննէ Աշակերտուհին՝ զայն զանակով սպաննելէն շատ առաջ:

III

Մէկ ժամուան ընթացքին, հանդիսատեսը ակնատես կ'ըլլայ երեք անձնաւորութիւններուն իսկական էութիւնները քողարկող դիմակներու մերկացման հանդէսին:

Խաղին սկզբնաւորութեան ներկայացող կիրթ ու ամօթխած Փրոֆեսէօրը,

ասակաւ առ տակաւ, կը մերկայանայ իր դիմակներէն եւ խորամանկ հարցումներով կը վարէ բթացման քաղաքականութիւնը:

Փրոֆեսէօրը.— Մէկ մէկ ալ քանի՞ կ'ընէ:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Մէկ մէկ ալ կ'ընէ երկու:

Փրոֆեսէօրը (զմայլած Աշակերտուհին ուշիմութենէն).— Օ՛հ, բայց ատիկա շատ լաւ է արդէն: Ձեր ուսման մէջ շատ առաջացած կը թուիք ինծի: Գու՛ք դիւրութեամբ պիտի ունենաք ձեր ամբողջական տոքթորան, Օրիորդ:

Նմանօրինակ արագ հարցումներով ան որոշ չափով կը յաջողի բթացնել իր Աշակերտուհին: Փրոֆեսէօրը կը սկսի հիփնօթիզմի ենթարկել իր զոհը: Ինքնավստահ է այլեւս: Թաքուն երջանկութիւն մը կը խլրտայ իր էութեան մէջ, եւ երբ ուշակորոյս Աշակերտուհին կը հարցունէ՝ «Եօքը մէկ ալ քանի՞ կ'ընէ»:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Ուք, չորրորդ անգամ: Երբեմն ալ ինը:

Փրոֆեսէօրը.— Հիանալի՛: Հիանալի էք դուք: Ձմայլելի էք: Ձերմապէս կը շնորհաւորեմ ձեզ, Օրիորդ: Հարկ չկայ շարունակելու: Գումարման մէջ հրաշալի էք դուք: Նայի՛նք հանումին: Ըսէ՛ք ինծի, եթէ յոգնած չէք անշուշտ, չորս նուագ երեք քանի՞ կ'ընէ:

Ուղեղալուացքի գործողութիւնը յաջողած է: Փրոֆեսէօրը այլեւս նախկին ամօթխած վարժապետը չէ: Ձայնը կը սկսի բարձրանալ: «Պայմանաւ, որ յոգնած չըլլաք» ըսելով աւելի եւս կը յոգնեցնէ արդէն իսկ ուժասպառ, յողնաբեկ Աշակերտուհին: Իր ամբողջական ինքնավստահութեան տիրացած՝ Փրոֆեսէօրը ոչորապտոյտ նախադասութիւններով ու ձղումնաւոր կրկնութիւններով կը բացատրէ միաւորներու եւ միութիւններու միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբե-

րութիւնները եւ ամբողջովին բթացնելու համար իր զոհը, կը դիմէ անիրական միջոցներու օժանդակութեան, կը գծէ երեւակայական քարետախտակին վրայ, երեւակայական մէկէ աւելի օրինակներով կը կրկնէ նոյն մտածումները, չոր ու կտրուկ նախադասութիւններով՝ յար ու նման խոժոռ ոսարկանապեալի մը հրամայական խօսելաձեւին: Բայց երբ Աշակերտուհին կը յաջողի պատասխանել իր վերջին հարցումին, շքմած՝ կ'առարկէ.

— Ո՛չ, Օրիորդ, երբեք գոհ չեմ...»:

Որովհետեւ, գոհ ըլլալ կը նշանակէ ձախողիլ, պարտուիլ:

Պէտք է յաղթել: Փրոֆեսէօրը կը դիմէ աւելի ազդու զէնքի մը՝ լեզուին: Նոյն ոճով, նմանօրինակ կրկնութիւններով, անիրական իրականութիւններու բազմապատկումով աւելի եւս կ'աբազացնէ ուղեղալուացքի գործողութիւնը: Իր կայտառութիւնն ու զուարթութիւնը կորսնցուցած Աշակերտուհին բերնէն բառերը դուրս կ'ելլեն դանդաղընթաց եւ աղաւաղուած: Անդադար «ախոսա կը ցաւի» կը կրկնէ ան: Ցաւը կը ճիւղաւորուի ամբողջ մարմնին մէջ:

Մինչ Փրոֆեսէօրը սրընթաց յառաջխաղացքով մը ամօթխածութենէն դէպի ինքնավստահութիւն եւ վայրագութիւն կը բարձրանայ՝ Աշակերտուհին կ'արձանադրէ աստիճանական վայրէջք:

Այսպէս՝

ՓՐՈՓԵՍԷՕՐԸ.— Ճի՛շդ այդպէս... Հիւսա լաւ կը հնչէք...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ.— Դանակ... կուրծքերս... փորս...

ՓՐՈՓԵՍԷՕՐԸ (տարբեր ձայնով).— Ուշադրութիւն... Մի կոտրէք պատուհանիս ապակիները... դանակը կը սպաննէ...

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ (տկար ձայնով մը).— Այո, այո... դանակը կը սպաննէ՞:

ՓՐՈՓԵՍԷՕՐԸ (զանակի ուժղին հարուածով մը կը սպաննէ Աշակերտուհին՝ շատ հանդիսականօրէն) Ա՛ա՛ա՛: Ա՛ն:

Այս այն պահն է, ուր սատիք փրոֆեսէօրը իր սեռային անկարողութիւնը

կը կարծէ յաղթահարել գաշոյնի հարուածներով: Անոր սեռային եւ քնացական ամբողջ ծարաւը կը յորդէ դաշունահարուածի սլահուն արտասանած «ա՛ա՛ա՛հ» բանազանչութեան հետ. Մաւնչիսք զոհ մըն է Աշակերտուհին, կեանքէ զրկուած մսակոյտը, որուն ստիպութիւնը կ'արտայայտեն լայնաբաց, սարսափահար, հիացած աչքերը:

Այս այն պահն է դարձեալ, ուր անկեանք Աշակերտուհին դաշունտարուած-հաղորդակցութեան միջոցով կը վերադառնայ կեանքին, կ'ապրի խտացուած եւ զօրաւոր վայրկեանը ու գոհունակութեան «ա՛ա՛ա՛հ» հակադեցութիւնը կը ժայթքի իր հուրիւր խորերէն՝ ինչպէս պիտի ըլլար ան, իր «առաջին մեղք»ը գործած գերագոյն ակնթարթին մէջ:

Մահուան եւ սեռային լարուած հաղորդակցութեան միջեւ գործադրուող ֆրէօյտեան այս հաւասարումը աւելի եւս հասկնալի կը դառնայ, երբ անոր կը մօտենանք գերիրապաշտներուն չափանիշներով: Հակասական երկու բեւեռները իրարու հոմանիշ կ'ըլլան հոս, եւ «ամէն բան մեզ կ'առաջնորդէ կարծելու, թէ կայ մակարդակ մը, ուր կը միանան մահն ու կեանքը, երեւակայութիւնն ու իրականութիւնը, (...) կայունն ու յարաշարժը»... (3):

Փրոֆեսէօրը կը տառապի մենութեան դժոխքէն: Նմանապէս՝ Աշակերտուհին: Մենութիւն կը նշանակէ լուրթիւն, մահ: Հո՛ս պէտք է փնտռել Փրոֆեսէօրին կողմէ լեզուն իրրեւ ոճիւրի գործիք գործածելու գաղանիքը: Լեզուն ձայն է, շարժո՛ւմ, հաղորդակցութիւն: Լուրթիւնը՝ մահ: Լեզուն ծնունդ տուող եւ սպաննող ուժ է միաժամանակ, եւ Փրոֆեսէօրը զայն կը գործածէ մահը մահով սպաննելու առաջադրանքէն մըղուած: Նոյնն է պարադան Աշակերտուհին, որ վերջին ակնթարթին իր «ա՛ա՛ա՛հ» բացազանչութեամբ կ'ունենայ դիտակցութեան թաքուն ու լռելեայն փայլատակում մը: Համաշխարհային

(3) Տես, Անտրէ Պրըքոն, «Գերիրապաշտներուն մանիֆեսթը»:

Երկրորդ պատերազմէն ճողողրած անդիմադիծ եւ այլանդակուած մասկոյտ դոյութիւնն է ան, որ կ'ապրի դերադոյն երջանկութիւնը, հաղորդակցութեան փառասօնը, երբ մահուան աղղակով կը հասնի հակա-մահին՝ սեռին, երագին, շարունակականին, յարաշարժին:

Է. Իոնեսքոյի աշխարհահայեացքով՝ մահը, սեռը եւ երազը կը նշանակեն յարատեւ որոնում: Ա՛յն որոնումը, որ կը ձգտի վերծանել անծանօթ ճշմարտութիւնը: Անոնք կը մերժեն ծանօթ իրականութիւնները: Իրենց հասարակաց եզրը կը դառնայ մերժումը, որ իր մէջ կը պարունակէ ստեղծագործ սերմեր: Ի վերջոյ բացարձակ ճշմարտութեան համար կատարուած իւրաքանչիւր որոնում, միաժամանակ տեսանելի ու ծանօթ իրականութիւններուն ժխտումն է՝ իրենց ընթացիկ վիճակներուն մէջ: Այլ խօսքով՝ մերժումն ու քանդումը դրական եւ արարիչ ուժեր են հոս, որովհետեւ, Հայակէրի ըրացատրութեամբ՝ «քանդումը նոր կառուցումին ակնթարթն է»:

«Դասը» թատերգութեան մէջ արտայայտուած մահուան ու սեռի փրօպիլէմին մասին հետաքրքրական է հետեւեալ հարց-պատասխանը.

ԲՈՋԷԹ ԼԱՄՈՆԹ.— Կը թուի, թէ ձեր թատերգութիւններուն գլխաւոր նիւթերը կը հանդիսանան մահը, ուժապառումը, տարիքը եւ...

ԷՍԺԷՆ ԻՈՆԵՍՔՕ.— Բայց նաեւ գեղեցկութիւնն ու սեռը: «Ժադ կամ համակերպութիւնը» սեռով լեցուն թատերգութիւն մըն է: Նմանապէս՝ «Դասը»: Սեռային սեփականացման հասնելու ցանկութիւնը «Դասը» թատերգութեան քաղաքական իմաստն է: Իսկ «Ժադ...»ին մէջ պահուած ոչինչ կայ:

Այլ խօսքով՝ «Դասը» թատերգութիւնը մահուան ու կեանքին միջեւ մըղող պայքար մըն է: Ենթարկելու ցանկութեան եւ մերժումին միջեւ աճող ըմբոստութիւն մը, ա՛յն ըմբոստութիւնը, ուր հակամարտ երկու ուժերը, տակաւ առ տակաւ, կը զօրանան: Որովհետեւ՝

«Ինչո՞ւ ուր մահուան մղիչ ուժը կենսունակ կը դառնայ, նոյնքան կենսունակ եւ ուժեղ կ'ըլլայ դէպի սեռ մղող ուժը», ինչպէս կ'ըսէ Փօլ Րիքէր:

Արդարեւ, հաղիւ հաղ բեմէն ներս երեւցող Սպասուհին, խաղին ընթացքը ղեկավարող զլիաւոր դերակատարն է: Անտես, բայց ճարտար բեմավարը, որ դուրդուրացող մօր մը նման միջամուխ կ'ըլլայ Փրոֆեսօրին դործերուն: Կը թելադրէ, կը խրատէ ու անոր հետ կը վարուի այնպէս՝ ինչպէս պիտի վարուէր իր անդիտակից զաւակին հետ: Այդ իսկ պատճառով՝ երբ Փրոֆեսօրը կը հրամայէ «անապարէ՛, եթէ կը հանիս, գրեմա՛ խոհանոցդ», Սպասուհին փոխանակ դուրս ելլելու՝ դուրս ելլել կը ձեւացնէ, որովհետեւ ի յառաջագունէ ծանօթ է դաւիթ դէպքերուն:

Սպասուհին ինք կը ծրարէ, մինչ միւսը կը դործադրէ անդիտակցաբար: Միջամուխ կ'ըլլայ Փրոֆեսօրին դործերուն, որպէսզի հմտօրէն բեմադրէ սպաննումի տեսարանը: «Թուաբանութիւնը կը յոգնեցնէ, կը ջղայնացնէ» կ'ըսէ Փրոֆեսօրին եւ կը յաջողի իր նպատակին մէջ, երբ ան կը սկսի թուաբանութեան դասաւանդումը:

Այս ոճով եւ հետադայ միջամտութիւններով՝ Սպասուհին կը նպաստէ խաղի կշռոյթին զարգացման եւ իր ձեռքին մէջ խաղալիք դարձած Փրոֆեսօրը կ'առաջնորդէ դէպի ոճիր, յիշեցնելով անոր՝ «Լեզուագիտութիւնը կ'առաջնորդէ յոռեգոյնին», իսկ աւարտին՝ «Յամենայնդէպըս, ես զգուշացուցի ձեզ, թէ թուաբանութիւնը կ'առաջնորդէ լեզուագիտութեան, եւ լեզուագիտութիւնը՝ ոնիրին»:

Սպասուհին նման 39 ոճիրներու առաջնորդած է Փրոֆեսօրը: Անվախ է, որովհետեւ երկրին ճակատադիրը «ճշդող» կազմակերպութեան մը մաս կը կազմէ, բա՛ն մը, որ ի յայտ կու գայ թատերգութեան վերջին վայրկեաններուն, երբ խօսքը Փրոֆեսօրին ուղղելով կ'ըսէ՝ «Առէ՛ք: Եթէ կը վախնաք՝ դրէ՛ք այս նշանը: Այնուհետեւ վախնալու ո՛չ մէկ պատճառ պիտի ունենաք: ...Ասիկա քաղաքականութիւն է»:

Այս պատկերով, Իոնեսքօ կը ներկայացնէ այդ չըջանի Եւրոպան եւ այն բոլոր երկիրները, որոնք կուսակցութեան մը բռնատիրութեան տակ կը գտնուէին:

Հոս «Իասը» կը ստանայ քաղաքական դիրքորոշում՝ առանց յանձնառու կամ քաղաքական թատրոնին սահմանած կաղապարներուն մէջ սառելու: «Իասը» թատերգութեան վերջին տասը էջերը գրաւած նախադասութիւններուն ետին գոյ է աննշմար եւ քաղաքական դիրքորոշումն ու ձաղկումը մենատիրական վարչակարգերուն, որ յստակ իրողութեան կը վերածուի, երբ Ապասուհին սարսափահար Փրոֆեսէօրին «ապաստան կը շնորհէ»՝ կուսակցական «պաշտպանողական» դինանշանին տակ նսեմացնելով արդէն իսկ անդիմազիծ դարձած անոր գոյութիւնը:

Արդարեւ, զոհ Փրոֆեսէօրը կ'ունենայ գիտակցութեան վայրկեաններ: Ամենայն մանրամասնութեամբ կը ճանչնայ իր սպասուհին: Կը ցանկայ եւ երկմտանքով կը փորձէ ազատիլ մօր մը դորովալի դիմակին ետին պահուրտած վհուկէն: Երկու անհանդուրժելի իրողութիւններ կը մղեն, որ ան փորձէ իրականացնել իր ցանկութիւնը: Առաջին՝ ազատիլ անոր քմայքներէն, զինք խամաճիկի վերածած կախարդական զօրութիւններէն: Երկրորդ՝ տիրանալ իր կեանքը ղեկավարելու արդար իրաւունքին եւ գիտակցօրէն ապրիլ իր ազատ կեանքը:

Անչնչելի այս մթնոլորտէն ձերբազատուիլ փորձող մարդն է Փրոֆեսէօրը՝ ըմբոստութիւնը սպաննումի փորձով մարմնաւորելու իր ձախող փորձի վայրկեաններուն:

Հակադիր երկու բեւեռներու միջեւ տարուրերող զոհեր են Իոնեսքօյի հերոսները: Արդի մարդուն հարազատ անձնաւորումներն են անոնք, որոնք կը սպառին՝ ուրիշները սպառելով, եւ սպաննելով միաժամանակ կը սպաննեն իրենց էութիւնները: Զոհ է նաեւ Սպասուհին՝ իր մեծաւորներու ձեռքին մէջ, հերոսի զգեստ հագած դառալիք ու կամակատար մարդը, աննկարագիր, անտրամաբանող, անկամ մարդամեքենայ մը, որ գիտէ լա-

ւագոյնս կիրարկել իրեն տրուած հրահանգները: Դաստիարակուած գործիչն է ան, որ ծանօթ է իր զոհը ծաղրելու արւեստին, զոր անկասկած սորված է էր դաստիարակներէն:

Այսպէս՝

«Գուքս կը շարժես, տե՛ս: Այնուամենայնիւ, դուն բարի մանուկ մըն ես» կ'ըսէ ան զինք սպաննելու ծրագրին մէջ ձախողած ու այլայլած «աղամարդուն», որ նուաստացած, անարժէք ներկայութեան մը կը սկսի վերածուիլ, մինչեւ որ կը սնանկանայ վերջնականապէս ու խաղի աւարտին կը սկսի վերաբեմադրուիլ նոյն ճակատադիրը, զոհերուն ճակատազիրը, կեանքը կրկնելու ճակատազիրը, որ իր սեւ բովանդակութեան մէջ կը կրէ ըմբոստացումի նշոյլ-յոյսը:

IV

«Իասը» դործին կշռոյթը Իոնեսքօյի փոթորկոտ կեանքին մէկ արձագանգն է դուցէ: Անոր կենսագրութեան վրայ նետուած արադ ակնարկ մը պիտի գայ փաստելու, թէ դառն ու անկայուն մանկութիւնը, պատանեկան խարխափումներն ու երիտասարդական պատրանաթափութիւնները, իր սէրերն ու ատելութիւնները, համաշխարհային զոյգ պատերազմներուն առթած մղձաւանջն ու քառսը ապրած երիտասարդութեան ըմբոստացումը, երեւելի եւ աներեւելի կերպով, իրենց կնիքը դրած են «Իաս»ին եւ Իոնեսքօյի միւս դործերուն կառոյցին, մթնոլորտին, դիրքորոշումներուն, արտայայտած դաղափարներուն եւ հոգեվիճակներուն վրայ:

Սպանական նորածնունդ քաղաքակրթութիւնները ձաղկելով, է. Իոնեսքօ միաժամանակ կը ձաղկէ արդի քաղաքակրթութեան անհեթեթ դիմազիծը, մեքենայական քաղաքակրթութեան սպառած էութիւնը, բնութիւնն ու մարմնապականող թոյները, որուն արդիւնքն է հետեւեալ վարկածը՝

ՍԵՌ + ԼԵԶՈՒ + ՎԱՅՐԱԳՈՒԹԻՒՆ = ՄԱՀ ԵՒ ԱՆԿՈՒՄ
Մինչդեռ, սեռն ու լեզուն բնականոն

զարդացումով մը պիտի տային հետեւեալ պատկերը՝

ՍԵՌ + ԼԵՁՈՒ = ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՅԾԱՌՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆՈՒԱՃՈՒՄ

Իոնեսքօ իր բոլոր գործերուն մէջ կ'ընդգծէ այս իրողութիւնը եւ մարդը կը դնէ լինելու հրամայականին զիմաց: Ան մարդը կը հրաւիրէ կատարելու իր պարտականութիւնը, երբ կ'ըսէ՝ «մարդկային կացութիւնն է, որ կը հունաւորէ ընկերային կացութիւնը եւ ոչ թէ կեանքը»:

Այսինքն՝ եթէ մարդկային կացութիւնը եւ մարդիկը զիտուին եսին ընդմէջէն, պիտի չքանան բաղմաթիւ անհեթեթութիւններ ու մարդը պիտի ազատազրուի մարդոց, կամ՝ ընկերութեան լուծէն: Այդ իսկ պատճառով՝ է. Իոնեսքօ կը հակադրուի, այսպէս ասած, քաղաքական կամ սրբիւթեան թատրոնին, որովհետեւ մարդը իրապաշտ ըլլալով հանդերձ՝ աւելի նշմարիտ եւ աւելի իրական է՝ քան ճշմարտութիւնն ու իրականութիւնը:

Այլ խօսքով՝ մարդը երազն է, յարաչարժ ստեղծագործութիւնը, անդադար նուաճումը:

Մեկնելով այս ճշմարտութիւններէն, է. Իոնեսքօ կը պայքարի մեղի ծանօթ իրականութիւններուն դէմ, որովհետեւ, Ֆրէօյտեան բացատրութեամբ՝ կ'ողջ այլափոխել կեանքը, դայն վերադարձընել «սաղմնային պայծառութեան», լեզուի ճամբով, սեռի ճամբով, մահուան ճամբով նաեւ, վերջապէս՝ «վերանորոգել լեզուն՝ կը նշանակէ վերանորոգել աշխարհի ըմբռումը, վերանորոգել աշխարհը դիտելու ոճը», ու դեռ՝ այլափոխել ծանօթ, անճշմարիտ եւ անբաղձալի «ճշմարտութիւն»ները:

Հոս պէտք է փնտռել նաեւ դադանիքը իր առաջին թատերգութեան տակ արձանագրուած «հակա-թատրոն» անուանումին: Հակա՝ վիպասալատ թատրոնին լեզուին դէմ, հակա՝ ծանօթ եւ քարացած «դասական» թատրոնին դէմ, բմբռնումներուն դէմ, դայն սնուցանող շինձու իրականութիւններուն դէմ: Որուն

փոխարէն՝ է. Իոնեսքօ բեմահարթակը կը կենդանացնէ լոյսով, երազով, հակադրական ուսմիկ լեզուին անտաշ վեղեցկութեամբ ու թուիչքով: Այս վերջին յատկանիշը «Դասը» թատերգութեան զլիսաւոր արժանիքներէն մէկն է անկասկած:

Բողէ Լամոնթի հետ ունեցած իր վերոյիշեալ զրոյցին մէջ, «Դասը» եւ «Աթոռները» քատերգութիւնները ձեր առաջին շրջանի գրութիւններէ՞ն կը դասէք՝ հարցումին՝ Իոնեսքօ կը պատասխանէ.

«Կարելի է ըսել, որ երեք քատերգութիւններ՝ «Ճաղատ երդչուհին», «Դասը» եւ «Ժող կամ համակերպութիւն»ը եկան առաջին գրելածեւին համաձայն: Այս երեք քատերգութիւններն ալ ինծի համար փորձեր էին: Կուզէի քատրոնի մեքանիզմը դէպի յարաշարժութիւն մը դել: Կը փորձէի նկարագրել աննպատակ զգացումներուն զարգացումները: Օրինակ, «Դասը» քատերգութեան մէջ, կատակերգութեան հասայ ողբերգութեան: Այս քատերգութիւնը ոճիքին ներկայացումն է, որուն ընդմէջէն սկսայ հասնիլ տրամային կառոյցին ու փանչնալ գայն»:

«Փորձ» բառով սահմանուան «Դասը» փորձ մը ըլլալով մէկտեղ՝ նուաճում մըն է, զոր է. Իոնեսքօ արձանագրեց իր եւ արդի թատրոնին հաշտոյն: Անիկա մէկն է այն զրութիւններէն, որ կատակերգութեան սանդուխներէն բարձրանալով կը հասնի ողբերգութեան դադաթին, կամ այն դործն է, ուր կը ջնջուին ողբերգութեան, կատակերգութեան, կառոյցի, զարդացող կշռոյթի եւ թատերական աւանդապաշտ լեզուին ընկալեալ հասկացողութիւններն ու սահմանները եւ կը կառուցուի նոր աշխարհ մը, ազատ՝ դրական եւ իրական աշխարհները իրարմէ անջատող պատնէշներէն, եւ ուր կատակերգութիւնը, ողբերգութիւնը, բանաստեղծութիւնն ու երդիծանքը ընդելուզուելով իրարու՝ կ'առաջացնեն ա'յն մթնոլորտն ու օդը, որ կենսունակութեամբ կը դունաւորէ պահերն ու հողեւլիճակները:

«Դասը» թատերգութեան յատկանիշներէն մէկն ալ ա'յն է, որ խնդուքը

Իոնեսքոյի մօտ կը ստանայ մէկէ աւելի մակարդակներ: Դիրքորոշումներու կատակերգութիւնը, մեքենական կատակերգութիւնը, հնչեղային կատակերգութիւնն ու լեզուական կատակերգութիւնը կը գունաւորեն մթնոլորտն ու հոգեվիճակները մէկէ աւելի նրբերանդներով, իմաստներով: Ասկայն այս բոլորին վերայ կու գայ աւելնալ բոլորովին տարբեր մակարդակի կատակերգութիւն մը, որ «Դասը» գործին էական յատկանիշն է: Այս վերջինը սեւ կատակերգութիւնն է, որ կը տարբերի պուլվարի թատրոնին ճրի խնդուքէն: Որովհետեւ, հոս խնդուքը հասարակ խնդուքը չէ երբեք, այլ կեանքի սեւ իրականութիւններն ու բարքերը ձաղկող հեղնաշեշտ դիրքորոշում, ղոհ-մարդուն կողմէ ինքն իր եւ ուրիշներուն խեղճութեան դէմ բարձրացող այն սուր ճիչը, որ կը միտի ազատագրել մարդը ոչ-մարդկային տարրերէն:

Այլ յատկանիշ մըն է խաղին կշռոյթը միշտ պրկուած պահող առոյգ լեզուն, յաճախակի կրկնութիւնները, թատերգութիւնը չսահմանափակող անաւարտ վախճանը, որ իր կարգին կ'ըլլայ նոր եւ աւելի ուժեղ սկիզբը վարագոյրին իջնելէն ետք:

Արդարեւ, անհաղորդակցութեան եւ անհեթեթի մղձաւանջը ապրող Իոնեսքոյի հերոսները քայքայուած, բայց դեռ պայքարող անձնաւորութիւններ են, որոնք կը ձգտին ազատագրուելով թատերաբեմ-բանտէն՝ պայքարիլ կեանքի բաց տարածութիւններուն վրայ, իրենց հետ պայքարի դաշտ առաջնորդելով հանդիսատեսը կամ ընթերցողը: Այս հարցին եւ տնհաղորդակցութեան մասին լաւագոյնս կը վկայէ Էօթէն Իոնեսքո, երբ կ'ըսէ.

«Արուեստի գործ մը արտայայտութիւնն է ա՛յն անհաղորդական իրականութեան, զոր արուեստագէտը կը փորձէ հաղորդել եւ որ երբեմն կրնայ հաղորդական դառնալ: Ա՛յդ է իր վարկածն ու նշմարտութիւնը»:

Կամ՝

«Արուեստի գործ մը ամէն բանէ առաջ եւ վերջ բանականութեան արկածախնդրութիւնն է, ասիկա կառուցումն է ինքն իր մէջ ազատ եւ ինքնաբերա ա՛յն աշխարհին, որ մուտք կը գործէ մեր աշխարհէն ներս՝ հիմնական նշմարտութիւններու նամբով, զոր կը տեսնենք մեր երագներուն եւ տեսիլներուն մէջ»:

Այս իսկ պատճառով՝ յաճախ խրթին ու երազային իր իրապաշտութիւնը (երինակ, երեւակայական քարետախտակին վրայ երեւակայական կաւիճով գծած բացատրութիւնները, մղձաւանջի տեսարանները, եւայլն) իր գործերուն մէջ կը ստեղծէ խորհրդաւոր վայրկեաններ, զորս հասկնալու համար անհրաժեշտ է ազատագրուիլ բանականութենէն եւ հասնիլ երազի մակարդակին:

Երազի ճամբով, անհեթեթութեան մարմնաւորումով եւ անհաղորդակցութեան ընդգծումով է. Իոնեսքո կը յարձակի «իրականութեան», իրապաշտութեան եւ անոնց առաջացուցած ախտերուն վրայ, կը ձաղկէ զանոնք շեփորային հնչեղութեամբ, երգիծանկարիչի մը նման թաւ գիծերով կը գծէ անհեթեթ իրականութիւնները, զորս փոխարինող միակ ճշմարտութիւնը Իոնեսքոյի համոզումով երազն է:

Այս ապրելաոճով՝ է. Իոնեսքո եւ իր հերոսները կը պայքարին կեանքի անհեթեթութիւններուն դէմ, կը վճռեն չխաբուիլ ու չյանձնուիլ կեանքի անհեթեթ հրապոյրներուն, այլ, ընդհակառակն, նոյնինքն անհեթեթով յաղթահարել կեանքն ու անհեթեթը:

«Դասը» ողբերգակատակերգութիւնը այս պայքարը բեմահարթակէն կեանքի թատերաբեմ առաջնորդող մղիչ լաւագոյն ուժերէն մէկն է:

Ըմբոստ, յեղափոխական ու հակաթատրոն թատրոնին մէկ իրաւ արտայայտութիւնը:

Լ. Մ Կ Ր Տ Չ Ե Ա Ն

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՎԻՃԱԿԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՏԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ե.

Այս ակնարկի նախորդ մասերում համեմատաբար լայնօրէն ներկայացուեց ա՛յն՝ ինչ որ արուել է Հայաստանում, վերջին երեսնամեակի ընթացքում, հայ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը ուսումնասիրելու ասպարէզում: Ապա շատ ընդհանուր եւ թուղցիկ կարգով յիշատակուեցին այն առաջնահերթ տուեալները, որոնք վերաբերում են տրամաբանութեան եւ կոմունիստական ըմբռնումով իմացաբանութեան ու հասարակադատութեան բնադաւառներին: Այժմ, վերջապէս, աւելորդ չէ անդրադառնալ եւ մի շարք յարակից բնադաւառների, որոնք միաժամանակ թէ՛ փիլիսոփայութեան մաս են կազմում եւ թէ՛ աւելի կամ պակաս չափով ինքնուրոյն բնադաւառներ են, նայած թէ ով ինչպէս եւ ինչքան է կենտրոնացնում ու շարունակում նրանց վրայ:

Արդէն ասուեց, որ այժմ աւելի քան անցեալ դարերում երբեւէ, փիլիսոփայութեան դասական ու տւանդական բաղկացուցիչ տարրերը կամ ճիւղերը ինքնուրոյն դոյութեան միտումներ են ցուցաբերում, ինչ որ պայմանաւորուած է ժամանակի ընթացքում անբնդհատ կուտակուող ու ձեռք բերուող դիտելիքների

առատութեամբ ու բազմաղանութեամբ, իրար յաջորդող փորձարարական ու վերլուծական տրոհումների իրողութեամբ: Դրանով բուն փիլիսոփայութիւնը, ի հարկէ, չի հերքւում կամ փոխարինում որեւէ նոր դիտաճիւղով, այլ մնում է իր ինքնայատուկ դիրքի եւ բարձրութեան վրայ, ընդամին օրը օրին աւելի բարձրանալով դիտելիքների նոյնպէս բարձրացող մակարդակից ու ընդհանրական յատկանիշներ ընդդրկելով, քանի որ այն սկզբից եւեթ կոչուած է եղրափակիչ «զաղաթները կամրջելու» դերին, այլ ոչ թէ խորշեր թափանցելու եւ այնտեղ ապաստանելով լծացման դատապարտուելուն:

Իայց, դրանով հանդերձ, խորշերն ու մանրամասնութիւնները չեն հակասում փիլիսոփայութեանը, այլ, ընդհակառակը, փաստական սնունդ են հայթայթում նրա մտաւոր ընդհանրացումների համար: Ահա թէ ինչու, որքան էլ ծաւալում եւ ուռճանում են բաղկացուցիչ ճիւղերը՝ նրանք կապերը լիովին չեն խղում մայր փիլիսոփայութիւնից, առաջուայ պէս համախմբում են նոյն յարկի տակ եւ մէկ ծայրով անվիճելիօրէն կպած մրնում նրան: Դա այդպէս է այն բոլոր եր-

կըրներում, որտեղ փիլիսոփայութեամբ զբաղուողներ կան: Ձեւականօրէն այդպէս է նաեւ խորհրդային պայմաններում ու ընդամին Հայաստանում՝ թէ՛ կազմակերպական եւ թէ՛ ուսումնասիրական առումով, չհաշուած տեղական առանձնայատկութիւնները:

Ուստի՝ այս ակնարկի սահմանում կարեւոր եմ համարում անդրադառնալ մի շարք օժանդակ բնագաւառների, որոնք այս կամ այն չափով առընչուած կամ առընչուած են փիլիսոփայական զբաղումներին: Այստեղ յիշատակուող օժանդակ բնագաւառները հանրաճանաչ համակարգային նշանակութիւն չունեն, այսինքն՝ առհասարակ չեն սպառում բոլոր նման կարգի բնագաւառների ամբողջութիւնը եւ ոչ էլ պարտադիր է նկատի առնել այլեւայլ բոլոր դէպքերում: Պարզապէս յիշատակուած են նրա համար, որ հայաստանեան արդի պայմաններում դրանց մասին է, որ քիչ թէ շատ ասելիքներ կարելի է գանել:

Ներկայացուելիք բնագաւառները ըստ իս նպատակայարմար է դասաւորել հետեւեալ յաջորդականութեամբ.

- 1) Հակակրօնական բնագաւառ,
- 2) Սոցիոլոգիա (ընկերաբանութիւն),
- 3) Ազգագիտութիւն,
- 4) Հոգեբանութիւն,
- 5) Բարոյագիտութիւն,
- 6) Գեղագիտութիւն:

Ինքնին հասկանալի է, որ այդ բնագաւառներն այստեղ կարող են ներկայացուել սոսկ թռուցիկ նշումների, նախնական ծանօթութիւնների կարգով, որպէսզի բոլորովին անտեղեակ ընթերցողը հնարաւորութիւն ունենայ մէկ հայեացքով ընդդրկելու առաւել էականն ու վաւերականը, յիշողութեան մէջ պահուող մատչելի տուեալները: Այլապէս, այդ բնագաւառներին վերաբերող նոյնիսկ հայաստանեան տեղական տուեալները այնքան շատ ասելիքներ են յարուցում, որ, ընդհանրապէս, անկարելի է դրանք սպառնի թէկուզ եւ տասնեակ մասնադիտական հատորներում:

ՀԱԿԱԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳԱԻԱՆՈՒ

Ինչպէս որ եղել ու կայ աստուածաբանական փիլիսոփայութիւն, այնպէս էլ եղել է ու կայ հակակրօնական փիլիսոփայութիւն: Վերջինս կոմունիստական դադափարախօսութեան ու վարքաւծի անքակտելի մաս է կազմում: Թէեւ պէտք է միաժամանակ ասել, որ կոմունիստների պարագայում փիլիսոփայութիւնը միանգամայն աննշան դեր է կաարում, որովհետեւ ամէն ինչ իրականում յանդեցում է հասարակ ու մերկ ժխտման եւ բռնադատման, այլ ոչ թէ բխում փիլիսոփայական անաչառ քննութեան տրեւալներից: Եւ այդ բնական ու տրամաբանական թերին յաջողութեամբ լրացնում են վարչական ու ոստիկանական ճնշման մարմինները՝ խորհրդային իշխանութիւն հաստատուելու օրուանից մինչեւ հիմա, գործելակերպային որոշ տարբերութիւններով հանդերձ:

Կոմունիստների հակակրօնական կիրքն ու կատաղութիւնը պարզապէս ապշեցուցիչ է: Պատճառն այն չէ, անշուշտ, որ նրանք անձամբ հաւատացեալ չեն, անկրօն են: Անկրօն ու չէզոք, բայց անվրնաս մարդիկ շատ են եղել ու կան աշխարհի այլեւայլ մասերում: Հիմնականը կոմունիստների բռնատիրական անսանձ ոգին է, երբ բոլոր ներելի եւ աններելի միջոցները դործադրում են, որպէսզի իւրաքանչիւր հպատակ մարդ զըրկըլի ինքնավար գոյութեան ու ազատութեան անխտիր բոլոր կռուաններից ու հորիզոններից, պարպուլի բնատուր կամ ձեռքբերովի հոգեւոր պարունակութիւնից, դրանով իսկ, իրերի ճնշման տակ, անպաշտպան ու անզօր զոհ դառնալով տիրող իշխանաւորների ձեռքում եւ բոնի երկրպագութեան դատապարտուելով արհեստական ու սուտ, նորաստեղծ կուլքերի առջեւ:

1920ական եւ 30ական թուականներին «հակակրօնական պայքարը» պարզապէս սահմաններ չէր ճանաչում, «անաստուածութիւնը» կոմունիստական պաշտօնական ու պարտադիր առաքինութիւններից դրեթէ մեծադոյնն էր համարում: Այդ

ողով էլ ընթանում էին կրթա-դաստիարակչական ու քարոզչական բոլոր միջոցառումները, վարչական ուղղակի ըրու-նութիւններին զուգահեռ: Չհաշուած ամէնօրեայ մամուլն ու բեմերը, Հայաստանում, օրինակ, 1928-34 թուականներին լոյս էր աեսնում «ՀՍԽՀ անասա-ւածների միութեան» ղեկավարութեան օրգան «Անաստուած» անունով «պատկե-րազարդ, հակակրօնական, գիտական-քաղաքական» պարբերականը:

Աւելորդ է ասել, թէ որքա՛ն երջա-նիկ կարող են լինել հասարակութեան ի ծնէ սրիկայական տարրերը, երբ նրանց թիկունքում միահեծան պետութիւնն է կանգնած: Այդ գէպքում՝ քանդելու եւ անարգելու հաճոյքը իր լիութեան ծայ-րայեղ սահմաններին է հասնում: Եւ նոյնիսկ յետպատերազմեան տարիներին, — երբ հասկանալի պատճառներով իբր թէ «մեղմացուել էին» հաւատացեալնե-րի, եկեղեցու եւ հոգեւորականութեան դէմ ուղղուած բացայայտ ու սանձար-ձակ հալածանքները, իսկ «անաստուած-ները» «հակակրօնական պայքարը» առա-ւելապէս փոխարինուել էր «գիտա-ա-թէիստական պրոպագանդայով», — շատ տեղեր չէին զագարել կոպիտ ու գոեհիկ անարգանքներն ու բռնութիւնները: Որ դա այդպէս էր, կարելի է մանրամասնօ-րէն տեղեկանալ նոյնիսկ մոսկովեան «Պրաւդա» թերթի 1954 թ. Նոյեմբերի 11ի համարում Խրուշչովի ստորագրու-թեամբ տպուած ընդարձակ փաստաթղթ-ից, որի վերնագիրն էր՝ «ՍՄԿ կենտ-կոմի որոշումը՝ բնակչութեան մէջ գի-տա-աթէիստական պրոպագանդա մղելու գործում եղած սխալների մասին»: Փաս-տաթղթերում, ընկալեալ ձեւակերպում-ների լէզուով, դատապարտում էին այ-լանդակ կոպտութիւնները հաւատացեալ-ների նկատմամբ եւ թելադրում էր մեղ-մութիւն ու շրջահայեացութիւն, թէեւ, անշուշտ, չէր ժխտում բուն քարոզչա-կան աղղու միջոցառումների անհրաժեշ-տութիւնն ու գոյութեան իրաւունքը:

Բաց այլ եւ նման որոշումները ո-չինչ չեն կարող փոխել, քանի ղեռ պաշ-տօնապէս ու գործնականում փոյփայ-

ւում է ընդհանուր բռնատիրական ոգին, բոլոր ձեւերով ու միջոցներով: Այսպէս, օրինակ, Երեւանի «Կոմունիստ» ուսե-րէն թերթի 1975 թ. Յունիսի 3ի «Աթէիս-տական դաստիարակութիւնը» վերնա-գրով խմբագրականում մի անգամ եւս պնդուում էր, թէ՛ «սոցիալիստական հա-սարակութիւնը գանգուածային աթէիզմի մի հասարակութիւն է», թէեւ « «դա չի նշանակում, որ կրօնի ազդեցութեանը լիովին վերջ է տրուած», թէ՛ «մեր ա-թէիզմը մարտնչող է եւ անհաշտ», եւայ-լըն, եւայլն: Եւ դա բնաւ լեզուական չա-փազանցութիւն չէ, այլ հիմնովին բխում է կոմունիստական իշխանութեան մնա-յունն ու անխախտ պատկերացումներից:

Աթէիստական (անաստուածային) բնոյթի յօդուածներն ու գրքեր դրել են նաեւ հայաստանեան՝ փիլիսոփայ հա-մարուող հեղինակներ: Այս առթիւ աւե-լորդ չէ մէջբերել մի փոքրիկ կողմնակի վկայութիւն: «Սովետական Հայաստան» թերթի 1959 թ. Օգոստոսի 26ի համա-րում յօդուածագիր Ա. Գէորգեանը դրա-խօսելով Հայպետհրատի «Աթէիստի հան-րամատչելի դրադարան» կոչուող մատե-նաշարի գրքերը, վերջում անում է մի այսպիսի ուշադրաւ դիտողութիւն. «Ան-հրաժեշտ է, որպէսզի ամէնից առաջ ըն-դարձակուի գրադարանի թեմատիկան: Եւ դա պէտք է կատարել ոչ միայն թարգմանական գրականութեան հաշ-ւին, որը նոյնպէս անհրաժեշտ է: Չնա-յած մեր ռեսպուբլիկան ունի պրոպա-գանդիստների, գիտնականների ոչ բիչ թւով կարող ուժեր, որոնք օգտակար գործ կարող են կատարել գիտա-աթէիս-տական պրոպագանդայի բնագաւառում, հանրամատչելի գրքոյկներ գրել այդ թե-մաներով, սակայն նրանք այս կարեւոր գործում համարեա՛ մասնակցութիւն չեն ունենում: Եւ պատահական չէ, որ ա-ռայժմ «Աթէիստի հանրամատչելի գրա-դարան»ի լոյս տեսած գրքոյկներից միայն մէկն է ինքնուրոյն գործ (նկատի ունի Խ. Դանիէլեանի «Ո՞ւմ է ծառայում կրօ-նը» գրքոյկը. — Լ. Մ.), իսկ մնացածը թարգմանութիւն է ուսերէնից»:

Պէտք է շեշտել, որ մինչեւ հիմա էլ

գերակշռում են թարգմանութիւնները: Բայց կան եւ «ինքնուրոյն գործեր»: Այստեղ բոլորը յիշելու հարկ չկայ (ինչպիսին է, ասենք, Արա Աւասեանի «Աստուածները մեռնում են» (1962) գիրքը): Նշենք միայն փիլիսոփայական խողովակով հրամցուածները: Այդ բնագաւառում առաւել եռանդ է ցուցաբերում Թորգոմ Իսայեանը, որի գրքերից են՝ «Գերցենի աթէիզմը» (1959), «Կոսմոգոնիան ընդդէմ կրօնի» (1960), «Քրիստոնէական սոցիալիզմի ռեակցիոն էութիւնը» (1962), «Գիտական աթէիզմի հիմունքները» (1967), «19րդ դարի երկրորդ կէսի հայ հասարակական միտքը կղերական գաղափարախօսութեան դէմ» (1969):

Մատենադրական հետաքրքրութեան համար արժէ նշել եւ ուրիշների գրքերը.

Ղազար Վարդապետեան «Կրօնը որպէս հասարակական գիտակցութեան ձեւ» (1960), Վաղինակ Սեւեան «Կոսմոնիտական եւ կրօնական բարոյագիտութեան հակադրութիւնը» (1959), «Կրօնը որպէս հասարակական գիտակցութեան ձեւ» (1960), Նորայր Գասպարեան «Գիտութեան եւ կրօնի հակադրութիւնը» (1955), «Մարքսիստական աթէիզմը աթէիզմի բարձրագոյն ձեւն է» (1960):

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ (ԸՆԿԵՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ)

Սոցիոլոգիան ընդհանրապէս իւրայատուկ ճակատագիր ունեցաւ Խորհրդային Միութեան մէջ: 1920-30 թուականներին դա դեռեւս ընդունելի էր համարուում մարքս-լենինեան դադափարախօսութեան տեսակէտից, այնուհետեւ իրերի բերմամբ դարձաւ «բուրժուական կեղծ գիտութիւն» ու գրեթէ մի կողմ նետուեց, իսկ Հայաստանում առհասարակ միշտ էլ լրիւ բացակայեց: 1950-ական թուականների վերջին, «խաղաղ դոյալցութեան» նշանախօսքի հոլովման ժամանակ, երբ վերուստ որոշուեց նաեւ թափանցել արտասահմանեան այլեւայլ կադմակերպութիւններ, նորից յիշուեց սոցիոլոգիան եւ այն, որ աշխարհում գո-

յութիւն ունի «Սոցիոլոգների միջադասային ընկերակցութիւն» իր հերթական համաժողովներով: Ուստի՝ 1957ին հիմնուեց «Խորհրդային սոցիոլոգիական ընկերակցութիւնը», միջադասային Յրդ համաժողովից յետոյ, որին նախապէս մասնակցել էին խորհրդային ներկայացուցիչները:

Այսպիսով, սոցիոլոգիայի ու սոցիոլոգիական հետազոտութիւնների վերածնունդը Խորհրդային Միութեան մէջ նրկատելի է մա՛նաւանդ 1960 թուականից ի վեր, իսկ Հայաստանում՝ աւելի ուշ, այն էլ երերուն քայլերով եւ նուազ վրտահոլութեամբ: Սոցիոլոգիան ինքնին «վարկափրկուելուց» յետո՛յ էլ չազատուեց վարչական ու տեսական կապանքներից: Իշխանութիւնը աչալրջօրէն հսկում է, որպէսզի այն դուրս չգայ իր հսկողութեան տակից եւ չփորձի ինքնուրոյն քայլեր կատարել: Ահա թէ ինչու վերջին 15 տարում խորհրդային սոցիոլոգիան եւս զանազան վարչական ու մեթոդաբանական «վերակառուցումների» բովով է անցել: Այդ առաջին հայեացքից անհասկանալի թուացող հակամարտութիւնը իշխանութեան եւ սոցիոլոգիայի միջեւ միանգամայն բացատրելի է, բայց այս ակնարկը տուեալ ուղղութեամբ շատ խորանալու տեղը չէ:

Սոցիոլոգները նախ ուզում են սոցիոլոգիան ինքնուրոյն գիտութիւն դարձնել, դրանից բխող բոլոր հետեւանքներով: Կադմակերպօրէն եւ այլնով անկախ դառնալու համար՝ նրանք ուզում են դուրս գալ փիլիսոփայութեան կամ այլ դիտաճիւղերի խնամակալութեան տակից: Եւ առհասարակ, պէտք է արձանագրել, շատ մեծ է գիտնականների հետաքրքրութիւնը սոցիոլոգիայի նկատմամբ: 1969 թ. վերջին հրապարակուած համախորհրդային մի հաշուետուութեան մէջ («Փիլիսոփայութեան եւ սոցիոլոգիայի գծով դիսերտացիոն աշխատանքների մասին՝ 1968-1969 ուսումնական տարում») պարզուում է, որ տարուայ ընթացքում ներկայացուած 489 դիսերտացիոն աշխատանքներից 147ը, այսինքն՝ մօտ 30 տոկոսը, նուիրուած էր «գիտական կոմու-

նիզմին ու սոցիոլոգիային» եւ որ դրա մօտաւորապէս կէսը սոցիոլոգիային էր բաժին ընկնում :

Միայն դիտնականները չէ, որ հետաքրքրում են սոցիոլոգիայով, այլ նաեւ, ըստ երեւոյթին, բնակչութեան լայն խաւերը: Ահա մի վկայութիւն. «Հագարաւոր մարդիկ ջերմ ցանկութիւն են ցուցաբերում սոցիոլոգներին օգնելու զանազան հետազոտութիւններ կատարելիս: Սոցիոլոգիայի գծով նոր գրքերը շատ արագ են չփանում գրախանութների դարակներից: Այդ գիտութեան յատուկ ժողովրդականութեան պատճառը պէտք է որոնել նրանում, որ սոցիոլոգիան օրգանապէս կապուած է մարդու հետ» (սոցիոլոգ Վ. Է. Շլեյսապենտոխի յօդուածից, «Մոլոդոյ կոմունիստ», Մոսկուա, 1973 թ., № 3):

Բայց իշխանութեան կասկածամտութիւնը ակնյայտօրէն կասեցնում է սոցիոլոգիական մասնագիտութեան առաջընթացը: Դրա հետեւանքները զղացում են նաեւ սոցիոլոգների միջազգային հանդիպումների ժամանակ: Վառնայի «Համաշխարհային սոցիոլոգիական համաժողովը» (1970) խորհրդային մասնակիցները այսպիսի վկայութիւն են տալիս. «Պատահում էր, որ մենք ասելիք չունէինք ապագայի հասարակութեան մասին, այն բանից դուրս, ինչ որ նրա մասին արդէն ասել են (50, 100 տարի առաջ) մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկները: Պատահում էր, որ որոշ հոետորներ չէին կարողանում ընդդիմախօսի տեսակետին հակադրել քիչ թէ շատ բովանդակալից, մասնագիտական մակարդակով հիմնաւորուած փաստարկում, եւ «հակառակորդի» դէմ պայքարը յանգեցրնում էին նրա արդիւնքի մերկապարանոց դատապարտմանը կամ ժխտմանը, կամ էլ զգացական անհարակ տրտուեցներից. «Դէ՛, ինչպէ՞ս կարելի է նման բան ասել»... Բանավէն չէր ստացում եւ այն ժամանակ, երբ խօսքը վերաբերում էր այնպիսի առարկաների ու դրբոյթների, որոնք հիմնում են լուրջ ու

կոնկրետ հետազոտութիւնների ու հաշիւների վրայ եւ որոնց վերաբերեալ մեզ մօտ բաւարար տեղեկութիւններ չկային» («Վոպրոսի ֆիլոսոֆիի», Մոսկուա, 1971 թ., № 1):

Սոցիոլոգիայի նկատմամբ իշխանութեան այժմեան վերաբերմունքը կարելի է պատկերացնել «ԽՍՀՄ Գիտութիւնների Սոցիոլոգիական հետազոտութիւնների ինստիտուտի» տնօրէն Մ. Ն. Ռուտկելիչի մի յօդուածի հետեւեալ տողերից.

«Սոցիոլոգիան կուսակցական գիտութիւն է: Մարքսիստ սոցիոլոգը, նա լինի գիտնական թէ կուսակցական կամ տնտեսական աշխատող, չի կարող մնալ «անշահախնդիր հետազոտողի» դիրքում: Այդ կապակցութեամբ, չի կարելի միշդ համարել սոցիոլոգին իրրեւ բժիշկ պատկերացնելը, որը իբր կոչուած է բուժելու հասարակութեան հիւանդութիւնները: Հետազոտողը չի կարող սահմանափակուել բացասական երեւոյթների ուսումնասիրութեամբ, նա պէտք է յատուկ ուշադրութիւն դարձնի նորի, առաջաւորի նախաջմանը՝ հասարակական կեանքի բոլոր բնագաւառներում» («Պրաւդա», Մոսկուա, 14. 9. 1973 թ.):

Այսպիսի ընդհանուր յեղեղուկ պայմաններում՝ Հայաստանում եւս սոցիոլոգիան ծնուած օրից կաշկանդուած վիճակում է դանւում: Այնտեղ եւս ժամանակ առ ժամանակ խօսւում է այդ նիւթի մասին, կադմակերպւում են հանդիպումներ, ղեկուցումներ են կարդացւում, այս կամ այն ծաւալի «կոնկրետ հետազոտութիւններ» են կատարւում, բայց սոցիոլոգիան, իրրեւ այդպիսին ու ամբողջովին, չի ձեւաւորւում ու ոտքի չի կանդնում: Նրանով զրազւում են առհասարակ հասարակագիտութեան բնադաւառում դործող՝ բոլորովին տարբեր մասնագիտութեան տէր մարդիկ: Բայց, դատելով հրապարակուած մեծ ու փոքր նիւթերից, այդ ասպարէզում առանձին հետաքրքրութիւն է ցուցաբերում եւ որոշակի հեռանկար խոստանում առաջին հերթին Արմէն Յովսէփեանը:

ԱԶԳԱՔԻՏՈՒԹԻՒՆ

Այստեղ ազգային հարցի ազդադիտական ուսումնասիրութիւնը նկատի չի առնւում իր ամբողջ ծաւալով, այլ միայն որոշակի շրջանակում: Ազգային հարցը ինքնին հասարակադիտական նիւթ է, իսկ վերջինս էլ իր հերթին միշտ կարող է նաեւ փիլիսոփայական յատուկ մօտեցումով արծարծուել: Բնականաբար, խօսքը իրականում բուն եւ իսկական փիլիսոփայութեան մասին է, այլ ոչ թէ խորհրդային-կոմունիստական աճալարարութեան: Բայց քանի որ խորհրդային աշխարհում ե՛ւս «փիլիսոփայութիւն» արտայայտութիւնը օրէնքով ու կենցաղում շրջանառութեան մէջ է դտնւում եւ այդ խողովակով տարբեր բնոյթի դրոյթներ են ձեւակերպւում ու տարածւում, չենք կարող բոլորովին անտեսել նրա դոյութիւնը, ոչ էլ՝ այդ դոյութիւնը անսլայման բացասական գործօնների հետ կապել:

Ազգային հարցի մասին Հայաստանում շատերն են արտայայտուել՝ լաւ թէ վատ իմաստով: Պատմա-հասարակադիտական ու ազդադիտական առումով, ըստ իս, ուշադրաւ են մա՛նտւանդ հանդուցեալ Արտօ Եղիազարեանի, ինչպէս եւ Արամայիս Մնացականեանի ու Ադօ Ադոյեանի ելոյթները: Բայց առաջին տեղը պէտք է վերապահել, անտարակոյս, Մեհենդակ Մելիքեանին (ծնուած 1919 թ., այժմեան Լենինականում): Մելիքեանը փիլիսոփայութեան դոկտոր է եւ նրա սկզբնական աշխատութիւնների մի մասը նուիրուած է, այսպէս թէ այնպէս, զուտ փիլիսոփայական նիւթերի կամ փիլիսոփայութեան պատմութեան որոշ բնադաւառների: Դրանով հանդերձ, կարելի է հաւաստի համարել, որ Մելիքեանի ըզբաղմունքների առանցքը ազդադիտութիւնն է:

Մելիքեանի 1957 թ. հայերէն եւ ռուսերէն լոյս տեսած «Հայ ազգի կագմաւորման եւ նրա սոցիալիստական վերափոխման հարցի շուրջը» վերնադրով աշխատութիւնը արդէն իսկ պարունակում էր ինքնատիպ դրոյթներ, որոնք հետադայում տարբեր առիթներով աւելի

ցայտուն դարձան: Նրան յաջորդեցին «Ցեղը, ժողովուրդը, ազգը որպէս մարդկանց ընդհանրութեան պատմական ձեւեր» (1960) ու մա՛նտւանդ «Սոցիալիզմը եւ ազգերը» (1969) մենադրութիւնները, աւելի ամրապնդելով հեղինակի դիրքերը:

ՀՈՔԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հոգեբանութիւնն այսօր ամէնուրեք այնպիսի լայն ծաւալով է ներկայանում, այնքան նորանոր ճիւղաւորումներ ունի, որ մի պահ տարօրինակ է թւում դա անպայման փիլիսոփայութեան շարքին դասելը: Բայց այդպիսի տարօրինակ տպաւորութիւն կարող է թողնել եւ փիլիսոփայութեան հետ շատ ուրիշ բնադաւառների կապը նորից ու նորից յիշեցնելն ու վաւերացնելը: Մինչդեռ հարցի բաղմակողմանի քննութիւնից յետոյ դժուար չէ համոզուելը, որ հոգեբանութիւնը եւս ինքնուրոյն դիտութիւն ու նոյնիսկ դիտութիւնների փունջ է՝ իր մանրամասնութիւնների ու հետադատական առանձնայատկութիւնների մէջ, իսկ դրա կողքին՝ բխում է սովորական փիլիսոփայական ակունքներից ու վերջին հաշւով էլ ենթակայ է նոյնպիսի փիլիսոփայական ընդհանրացումների:

Հայաստանում, խորհրդային ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ 1920 եւ 30ական թուականներին, հոգեբանութեան ասպարէզում ամէնից կարկառուն դէմքը Գուրգէն Էդիլեանն էր (25. 12. 1885 — 18. 1. 1942), որի գործունէութիւնը դադարեց 1937ին եւ որը յետոյ նահատակեց աքսորում: Ճիշդ է, նա հոգեբանութեանը մօտեցել է դերազանցապէս մանկավարժական-ուսուցողական դիրքերից, հիմք դրել համապատասխան փորձարարական հետազօտութիւնների, բայց ունեցել է եւ դրական-տեսական գործունէութիւն, գրել աշխատութիւններ (յիշենք յետմահու հրատարակուած «Հոգեբանութեան ուրուագծերը», — 1958 թ.): Եւ այդ կարգի ուսումնասիրութիւններն է, որ նպաստեց հոգեբանական

գիտութիւնների հետադայ ծաւալմանն ու որոշ մակարդակի հասնելուն:

1930ական թուականների կէսից ասպարէզ իջաւ Մկրտիչ Մաղմանեանը, որի մանկավարժական, հեաադօտական ու դրական դործունէութիւնը շարունակուում է մինչեւ հիմա գրեթէ նոյն եռանդով: Վերջին աասնամեակների ընթացքում աչքի ընկնող դէմք է հանդիսանում Յովսէփ Թուֆունջեանը: Իսկ բոլորովին վերջին ժամանակներս, յատկապէս «սոցիալական հոգեբանութեան» բնադաւաւում, իր նոր խօսքով՝ ցայտուն դիտնականի նախանշաններ է ցուցաբերում Ալբերա Նալչաջեանը: Սրանք առաջատար ուժերն են, իսկ առհասարակ այսպէս ասած շարքային հոգեբանները մեծ թիւ են կազմում Հայաստանում, որոնք ըզբաղուած են առաւելապէս ընթացիկ փորձարարական հետադօտութիւններով:

Այսօրուայ համար յատկանշական այն է, որ Հայաստանում եւս հոգեբանական դիտութիւնը ճիւղաւորուած է, հետեւապէս եւ մասնազիւաացուած: Ամենաշատ ուշադրութիւնը մինչեւ հիմա դարձուել է, բնականաբար, մանկավարժական հոգեբանութեան վրայ: Այժմ ձեւաւորում է սոցիալական (ընկերային) հոգեբանութիւնը: Կարծես թէ օրակարգի մէջ են դրւում նաեւ «արդիւնարեբական հոգեբանութիւնը», «բժշկական հոգեբանութիւնը», «արուեստի հոգեբանութիւնը», «գատական հոգեբանութիւնը» եւ այլ նորանոր հոգեբանութիւններ, որոնց երեւան դալը պայմանաւորուած է, պէտք է կարծել, ժամանակակից կեանքի բարդութեան ու պահանջների առկայութեամբ: Կասկած չկայ, որ այդ կարգի հետադօտութիւնների արդիւնքները շատ բան կարող են յուշել եւ փիլիսօփայութեամբ դրադուողներին:

ԲԱՐՈՅԱՔԻՏՈՒԹԻՒՆ

Խորհրդային փիլիսօփայութեան շրջանակում բարոյագիտութիւնն առհասարակ ամենաանտեսուած ու արհամարհուած ընագաւառներից մէկն է: Կարելի է բացել տարբեր տարիների ամփոփիչ

հրատարակութիւններ կամ խմբագրական յօդուածներ եւ միշտ նոյն դանդատին հանդիպել, թէ՛ դեռ շատ քիչ աշխատութիւններ կան բարոյագիտութեան վերաբերեալ: Այնտեղ, որտեղ սկզբից ի վեր պետականօրէն ջանք է թափուել մարդկանց միջից արմատախիլ անելու բարոյական ամենատարրական, հաղարամեակներով ստուգուած պատկերացումները եւ նրանց փոխարէն պատուաստել բացայայտ անբարոյականութիւն, դուհկութիւն, ատելութիւն, եւայլն, բարոյագիտութիւնը ինքնաբերաբար արտաքսուած եւ բացակայ է: «Կախուածի տանը թուկից չեն խօսում»:

Բայց կոմունիստական իշխանութեան առանձնայատկութիւնն ա՛յն է, որ նա կարող է անխտիր ամէն ինչի մասին խօսել, ուղենալու դէպքում, միայն թէ՛ անպայման շրջուած իմաստով ու չափանիշներով: Այդպէս էլ նա երբեք «պաշտօնապէս» «չի հրաժարուել» բարոյական պատկերացումներից, բայց իրականում մերժածը փոխարինել է անդոյ «կոմունիստական բարոյականութեամբ», որովհետեւ «Լենինն այդպէս է ասել»: Ինչպէս ամէն բան, բարոյականութիւնն էլ է շտհադործուել բռնակալութեան օդտին: Այնպէս որ՝ ժամանակ առ ժամանակ, մա՛նաւանդ յետպատերազմեան տարիներին, երեւացել են եւ բարոյագիտական հատուկեատ հրատարակութիւններ: Բնակչութիւնը, պարզ է, նման հրատարակութիւնների կարիք ունի, որոնք, սակայն, հրապարակում չկան կամ էլ, լինելու դէպքում, անորակ են: (Ի դէպ, տեղին է նշել, որ 1974 թ. Սեպտեմբերի 17-19ին Մոսկուայում տեղի ունեցաւ համամիութենական միջրուհական բաղմամարդ համաժողով՝ բարոյագիտական հարցերի վերաբերեալ: Դա իր տեսակի մէջ առաջինն էր Խորհրդային Միութեան մէջ: Իսկ թէ ինչպէս դրուեց բարոյագիտութեան հարցն այնտեղ, ինչպէս քննարկուեց ու ինչ եղրակացութիւնների հասցրեց՝ դա ուրիշ պատմութիւն է):

Հայաստանեան կեանքը եւս ենթակայ է նոյն օրինաչափութիւններին: Այն-

տեղ եւս «փիլիսոփայական աշխատողները» ձեռքով վերջին տասնամեակների ընթացքում զրուել են բարոյագիտական համարուող զանազան գրքեր, յաջող կամ անյաջող: Փաստօրէն՝ միաժամանակ բարոյագիտական ու ընկերաբանական բընոյթ են կրում Ադօ Ադոյեանի որոշ աշխատութիւններ (օրինակ՝ «Սիրոյ եւ ընտանիքի էությունը», 1967), Մկրտիչ Մաղմանեանի «Սէր, ամուսնութիւն եւ ընտանիք» (1959) գիրքը. Բարոյագիտական պիտակով աշխատութիւններ ունեն եւ ուրիշները: Նշենք մի քանիսը.— Ղազար Վարդապետեան «Կոմունիստական բարոյականութեան մասին» (1954), «Մարքսիզմ-լենինիզմը բարոյականութեան մասին» (1956), Լորիս Քալաչեան «Բարոյական եւ իրաւական հայեացքների փոխարարներութիւնների օրինաչափութիւնները (ըստ հասարակական-տնտեսական կացութեան)» (1969), Մ. Ս. Դանիէլեան «Մարքս-լենինեան բարոյագիտութեան որոշ հարցեր» (1962, ռուսերէն), Մարիա Պետրոսեանի հայաստանեան եւ մոսկովեան յօդուածները «մարքսիստական» կամ «սոցիալիստական հոլմանիքով» ու յարակից նիւթերի վերաբերեալ:

ԳԵՂԱՊԻՏՈՒԹԻՒՆ

Քանի որ գեղագիտութիւնը սերտ կապ ունի գրականութեան ու արուեստի հետ, կարելի է ասել, որ Հայաստանում միշտ էլ այս կամ այն չափով այդ բնագաւառը մշակուել է եւ բոլորովին խոպան չի մնացել, թէեւ չեն եղել աչքի ընկնող ցայտուն ու մասնագիտացած ամբողջական գեղագէտներ: Այդ գեղագիտութիւնը, պարզ է, մշակուել է բացառապէս խորհրդային հնարաւորութիւնների ու չափանիշների համաձայն: Գեղագիտութեան մասնագէտները նրա համախարհային պատմութիւնը առհասարակ բաժանում են երեք գլխաւոր փուլերի.— Սոկրատեսից մինչեւ Կանտ (1750) «վարդապետական փուլ» է, ապա՝ «քննադատական փուլ» է, իսկ 1850ից ի վեր՝ «գրապաշտական փուլը»: Խորհրդային

չափանիշները, բնականաբար, տարբեր են եւ, իբրեւ կանոն, պտրտուում են այսպէս կոչուած «սոցիալիստական ուղիղմի» շուրջը:

Հայաստանեան գեղագիտական մտքի պատմութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ունի Արշակ Ադամեանը, որի ողջութեան կամ յետ մահու հրատարակուած աշխատութիւնները շօշափում են թէ՛ պատմական եւ թէ՛ ընդհանուր նիւթեր: Վերջին տասնամեակներում գեղագիտական միտքը նկատելիօրէն աւելի աշխուժացաւ: Գիտութիւնների Ակադեմիայի «Փիլիսոփայութեան եւ իրաւունքի ինստիտուտի» գեղագիտութեան բաժինը այդ իրողութեան կազմակերպական վաւերացումը, օրինականացումն ու երաշխիքն է:

1967ից ի վեր լոյս են տեսնում «Գեղագիտութեան հարցեր» վերնագրով ժողովածուները, պատրաստուում են գեղագիտական մտքի պատմութեան վերաբերեալ հիմնաւոր ուսումնասիրութիւններ, հրատարակուում են ինքնուրոյն մենագրութիւններ, եւայլն: Մի խօսքով՝ երեւան են զալիս նոր ուժեր եւ գոյանում է գեղագիտական նոր, առաւել բարձր որակ: Նոյնիսկ Մոսկուայում Հրանտ Ապրեսեանը, ընդհանուր կովկասագիտական շրջանակում, միմեանց յետելից ռուսերէն ուսումնասիրութիւններ է պատրաստում, որոնք բնականաբար վերաբերում են եւ հայերին («Գեղեցիկն ու բարին», 1966, «Անդրկովկասի ժողովուրդների գեղագիտական միտքը», 1968):

Բայց հայաստանեան գեղագիտական մտքի ասպարէզում այժմ առաջին դժի վրայ է գտնուում Եակով Խաչիկեանը (ծնուած 1921 թ., Ատեփանաւանում): Նա, ի հարկէ, ինչպէս ընդունուած է այնտեղ, սկզբում զբաղուել է եւ այլ հասարակագիտական հարցերով: Դրանով հանդերձ, ներկայումս ամբողջական գեղագէտ է: Նրա երկերից են.— «Արուեստի ֆանաչոզական նշանակութեան մասին» (1959, ռուսերէն), «Ի՞նչ է արտըրակցիոնիզմը» (1962), «Արտըրակցիոնիզմը եւ գեղարուեստական իմացութիւնը» (1968, ռուսերէն): Նա եւս, թւում է, առատազիր հեղինակներից է:

Այդ ասպարէզի միւս ցայտուն դէմքը Ստեփան Թովմասեանն է (ծնուած 1923 թ., Երեւանում)։ Թովմասեանի գործունէութիւնը իրականում եռատեղ է, դեղադիտութեան, ընկերաբանական ժամանակակից հետազօտութիւնների եւ հանրային ուղղութեամբ։ Գեղադիտական երկերից են.— «Արուեստի ստեղծագործութիւնների գնահատման առարկայական չափանիշների հարցի շուրջը» (1959)։ Այլ կարգի երկերից.— «Աշխատանք եւ տեխնիկա» (1965, ուսերէն), «Աշխատանքի եւ տեխնիկայի փիլիսոփայական խնդիրները», «Տեխնիկայի զարգացման որակական փուլերը եւ ժամանակակից գիտատեխնիկական յեղափոխութիւնը»։ Եակով Խաչիկեանի հետ միասին՝ «Հեգելը եւ արուեստի առարկայի խնդիրը»։

**

Հայաստանեան փիլիսոփայական մտքի վիճակը որոշ չափով բացայայտող յատկանշական տուեալների ու յարակից խորհրդածութիւնների կողքին, ի վերջոյ, նպատակայարմար եմ համարում մէջբերել նաեւ տարբեր տարիների վերաբերող դրաւոր մի շարք վկայութիւններ հենց խորհրդային հրատարակութիւններից, մի քանի էական կէտեր յիշեցնելու եւ շեշտելու նպատակով։ Թէեւ մէջբերուած հատուածների վերաբերեալ լրացուցիչ բացատրութիւնները անպայման կ'օգնէին աւելի լաւ հասկանալ յիշատակուող վերայտուութիւնների իմաստը, ես այժմ հարկ չեմ համարում այդքան ընդլայնել խօսքըս։ Ուստի՝ եղածով պէտք է բաւարարւել։

Եակով Խաչիկեանը 1954 թ. տպուած մի հաղորդման մէջ («Հայաստանի փիլիսոփայական հիմնարկութիւններում», «Վոպրոսի ֆիլիսոփի», № 5), ի միջիայլոց, նաեւ այսպիսի եզրակացութիւններ է շարադրում. «Ամէնից առաջ պէտք է նշել հանրապետութեան ներսում փիլիսոփայական հիմնարկութիւնների աշխատանքի վատ համակարգումը եւ հանրապետութիւնից դուրս գտնուող փիլի-

սոփայական հիմնարկութիւնների հետ աշխատանքը համակարգելու գրեթէ լրիւ բացակայութիւնը։ ...Հանրապետութեան փիլիսոփայական հիմնարկութիւնների աշխատանքի միւս խոշոր թերութիւնը նրանց ծրագրերի մէջ, մի շարք տարիներ շարունակ, դիալեկտիկական ու պատմական մատերիալիզմի կարելորագոյն խնդիրների եւ մի քանի այլ բաւական հրատապ ու անհրաժեշտ թեմաների բացակայութիւնն է։ ...Շատ քիչ ուշադրութիւն է յատկացում ամերիկեան իմպերիալիզմի անարգ վարձկանների՝ դաշնակների յետադիմական գաղափարախօսութեան բնագիտութեանը։ ...Հայկական հՍՀ Գիտութիւնների ակադեմիայի փիլիսոփայութեան հատուածի կողմից լրիւ մոռացութեան են տրուել տրամաբանութեան հարցերը եւ ժամանակակից բնագիտութեան փիլիսոփայական խնդիրները։ ...Պէտք է նշել նաեւ, որ որոշ աշխատանքների գաղափարատեսական մակարդակը չի կարելի բաւարար համարել։ Ըստ ծրագրի աւարտուած ո՛չ բոլոր աշխատանքներն են պիտանի տպագրուելու»։

Նորայր Գասպարեանի «Փիլիսոփայական միտքը Սովետական Հայաստանում» քանիցս յիշուած դրքում (1963) այսպէս է բնութագրուում յետպատերազմեան ժամանակաշրջանի ղուտ ստալինեան հատուածի խորհրդային փիլիսոփայութեան կացութիւնը ընդհանրապէս. «Սակայն այս բոլորի հետ միասին յետպատերազմեան ժամանակաշրջանից մինչեւ 1952 թուականի համար բնորոշ է դոգմատիզմի ամրացումն ու նրա դրսեւորումը»։

«Դոգմատիզմը կաշկանդում էր փիլիսոփայութեան բնագաւառի աշխատողներին ծաւալելու ստեղծագործական գործունէութիւն։ Քննադատական միտքը, որը նոյնպէս կաշկանդուած էր դոգմատիզմով, իր հերթին յանախ խանգարում էր ստեղծագործական մտքի ծաւալմանը։ Դոգմատիզմն արտայայտուում էր հետեւեալ ձեւով։ Ամէն ինչ համաձայնեցում էր մեծ մասամբ Ստալինի կողմից զարգացրած դրոյթների, մտքերի հետ։ Չէր

քոյլատրում առաջ քաշել մի նոր միտք, որն այս կամ այն ձևով չէր յարմարում Ստալինի այս կամ այն դրոյթի, դատադուրքեան հետ, կամ չէր հիմնաւորում նրանով: Այդ էր պատճառը, որ ծաւալւել էր «ցիտատաբանութիւնը», որով դեկավարում էր ֆննադատ-նեցենգեմտը: Յիտատներով ստիպում էին դեկավարւել նաեւ ընթերցողին: Դոգմատիզմի դէմ պայքարը յանախ տարւում էր դոգմատիզմի դիրքերից: Այսպէս, օրինակ, նըրանք, որոնք դոգմատիկօրէն կրկնում էին, ասեմք, ակադեմիկոս Մառին, ֆրննադատում էին դոգմատիզմի մէջ այն մարդկանց կողմից, ովքեր իրենց մտքերը համաձայնեցնում էին (մեծ մասամբ) Ստալինի առաջ քաշած (յատկապէս «Մարքսիզմը եւ լեզուաբանութեան հարցերը» աշխատութեան մէջ) մտքերի հետ: ...Ինչպէս ասուեց, առանձին նշանակութիւն ունէր «ցիտատաբանութիւնը», որով յանախ հեղինակները խուսափում էին գիտական խղճի առաջ պատասխանատուութիւնից: Յիտատների միջոցով երբեմն որոշ հեղինակներ թափեցնում էին իրենց սխալները, անգիտութիւնը, երբեմն էլ աղաւաղում մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների մտքերը, դրոյթները, մոռացութեան տալիս փիլիսոփայութեան լեցնիւնեան էտապի նուաճումները: ...Դոգմատիզմը մեծ վնաս հասցրեց գիտութեանը, մասնաւորապէս փիլիսոփայութեան բնագաւառում»:

Գէորգ Բրուտեանը «Փիլիսոփայական գիտութեան մի քանի հրատապ հարցեր» յօդուածում («Սովետական Հայաստան» թերթ, 2. 6. 1965 թ.), ի դէպ, անդրադառնալով միջազգային փիլիսոփայական հանդիպումների ընթացքում պարզուող իրողութիւններին, գրում է եւ հետեւեալը. «Բուրժուական գաղափարախօսութեան դէմ պայքարը եղել է մնում է մեր փիլիսոփայական կարգերի կարեւորագոյն խնդիրներից մէկը: Այս բնագաւառում եւս դրական շատ գործ է կատարւած, բայց կատարելիքը, բնականաբար, է՛լ աւելի է: Անցեալում բուրժուական փիլիսոփայութեան ֆննադատութիւնը որոշ դէպքերում (դժբախտաբար, ոչ սա-

կաւ) մակերեսային բնոյթ էր կրում: Գննադատութեան էմոցիոնալ կողմը երբեմն այնքան ուժեղ էր լինում, որ ֆրննադատուող թէորիաների գիտական սընանկութեան ապացուցումը փոխարինւում էր տեղատարափ հայեոյանքով: Այդ երբեմն յանգեցնում էր նրան, որ ո՛չ միայն չէր բացայայտւում բուրժուական այս կամ այն փիլիսոփայական դպրոցի էութիւնը, այլեւ, եթէ տուեալ դպրոցը փորձում էր իւրովի (տուեալ դէպքում պարզ է, որ իդէալիզմի դիրքերից) մեկնաբանել գիտութեան այս կամ այն նըւանումը, ապա ֆննադատուող փիլիսոփայութեան հետ մերժում էր նաեւ գիտութեան կոնկրետ նուաճումը: Օգտագործելով յայտնի համեմատութիւնը, կարելի է ասել, որ այդպիսի դէպքերում սապնաջրի հետ միասին դէն էր նետում նաեւ նորածինը: Յիշեմք միայն մի դէպք. ոչ այնքան հեռաւոր անցեալում մեր որոշ փիլիսոփաներ էյնշտէյնի աշխարհահայեացքի նէոպոզիտիվիստական սխալների հետ միասին մերժում էին նաեւ գիտութեան մէջ դարագլուխ կազմող նրա յարաբերականութեան տեսութիւնը:

«Բուրժուական փիլիսոփայութեան նման ֆննադատութեան պատճառներից մէկն էլ (իսկ պատճառի իմացութիւնը կարելու է սխալն ուղղելու համար) այն է, որ մեր որոշ փիլիսոփաներ լաւ են հասկացել հարցի մի կողմը, այն է՝ այդ փիլիսոփայութեան ֆննադատութեան անհրաժեշտութիւնը: Բայց չտիրապետելով համապատասխան լեզուների, այս կամ այն փիլիսոփայական դպրոցի մասին ո՛չ միայն գաղափար են կազմում, այլեւ իրենց վնիռը կայացնում են երկրորդ ձեռքից վերցրած պատահական մէջքերումների հիման վրայ: Մինչդեռ պէտք է նըկատի ունենալ, որ մեր գաղափարական հակառակորդները, արտասահմանեան տարբեր տիպի «սովետոլոգները» մարքսիստական փիլիսոփայութեան դէմ պայքարելու համար յատուկ ուսումնասիրել են ոռուսաց լեզուն եւ օգտւում են սկզբնադրիւրներից: Միջազգային փիլիսոփայական կոնգրեսների մասնակից սովետական փիլիսոփաները լաւ են յիշում իտա-

լիայում գործող աւստրիացի միգրիտ վե-
աերին, Շուեցարիայում աշխատող գեր-
մանացի Բոխենսկուն եւ նման այլ «սո-
վետոլոգների», որոնք լաւ տիրապետում
են ռուսերէնին»:

*Հայաստանեան չորս փիլիսոփաներ՝
Հայկ Ասլանեանը, Համլետ Գէորգեանը,
Գէորգ Գրիգորեանը եւ Եակով Խաչիկ-
եանը, մոսկովեան «Վոպրոսի ֆիլոսո-
ֆիի» ամսագրում տպուած «Փիլիսոփա-
յական մտքի զարգացումը Խորհրդային
Հայաստանում» յօդուածի վերջում (1967
թ., № 12), որն արդէն մի անգամ յի-
շատակուել է այս ակնարկում, այսպիսի
եզրակացութեան էին յանգում.*

«Հարկաւոր է նշել, որ մեր հետա-
գոտութիւնները աւելի նշանակալից կը
լինէին, եթէ աւելի լաւ կազմակերպուէր
գիտական տեղեկատուութիւնը հասարա-
կական գիտութիւնների բնագաւառում:
Տեղեկատուութեան գոյութիւն ունեցող
կարգի պայմաններում, «ծայրամասա-
յին» գիտական կենտրոններում, այդ
թում եւ Երեւանում, չափազանց դժ-
ւար է փիլիսոփայական գրականութիւն
ստանալ կենտրոնի գրադարաններից:
Բացի այդ, միութենական հանրապետու-
թիւններում ռուսերէն լոյս տեսնող գըր-

բերը համամիութենական շուկայ չունեն,
ուստի՝ չափազանց դժուարացել է հան-
րապետութիւնների փիլիսոփաների ու սո-
ցիոլոգների՝ նոյնիսկ հարեւան հանրա-
պետութիւններում լոյս տեսնող աշխա-
տութիւններին ծանօթանալը: Այդպիսի
կազմակերպման պայմաններում, նոր գի-
տական տեղեկատուութիւնը, ըստ էու-
թեան, մատչելի է միայն կենտրոնում
աշխատող փիլիսոփաներին: Այդ ամէնը
զգալի խոչընդոտ է հանդիսանում «ծայ-
րամասային» փիլիսոփաների գիտական
ամման համար: Մենք կարծում ենք, որ
ՍՄԿԿ կենտկոմի՝ կոմունիստական շի-
նարարութեան մէջ հասարակական գի-
տութիւնների դերի բարձրացման մասին
որոշման իրագործումը կ'օգնի յաղթա-
հարելու այդ փարսցած «աւանդոյթը»:

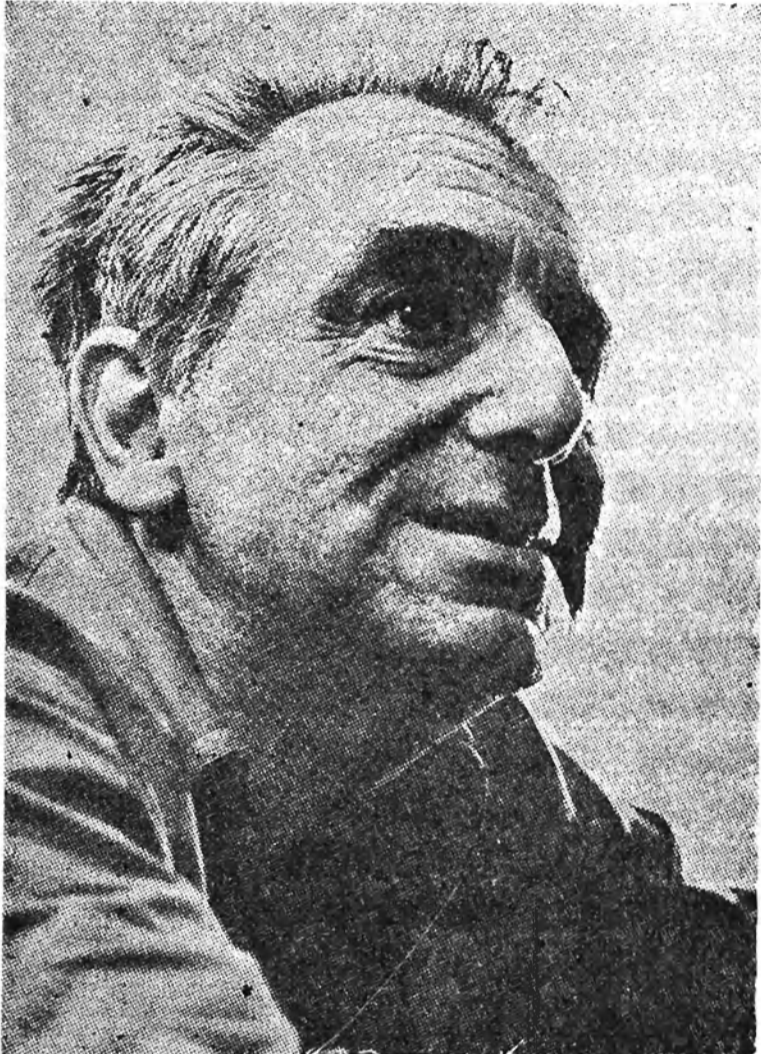
*Այս մէջբերումները եւս իրենց հեր-
թին ինչ-որ բան են վկայում Հայաստան-
եան փիլիսոփայական մտքի մերօրեայ
վիճակի մասին, որը ինքնին արտացո-
լում է եւ անցած բոլոր տասնամեակների
վիճակն ու ոգին՝ թէ՛ Հայաստանում եւ
թէ՛ ամբողջ խորհրդային կոչուող աշ-
խարհում:*

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ

(Շար. 5 եւ վերջ)

Վ. Ն Ի Ի Բ Ի Է Թ Լ Ե Ա Ն

Թաարոնը սկսեց է ցոյց տայ, միաժամանակ, լայց լաւ զանազանուած՝ թէ՛ բուժելի եւ թէ՛ անբուժելի երեսները իրերուն: Անբուժելի երեսոյթը ամէնքս զիտենք, անխուսափելին է, մահը, իսկ բուժելին՝ ընկերային երեսոյթն է:

ԱՐԹԻԻՐ ԱԴԱՄՈՎ

ԱԴԱՄՈՎ ԿԱՄ ԼԻՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ՄՂԶԱԻԱՆՋԸ

«71ի գարունը» (Le Printemps 71), Ադամովի պատմական եւ զիւցաղներդական դլուխ-դործոցը՝ պտուղն է ջերմեռանդութեան մը, սիրոյ ու մեծարանքի տուրք մը Փարիզի այն աշխատաւորներուն, որոնք մարդկային պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով հաստատեցին ընկերվարական իշխանութիւն մը՝ Կոմունան, եւ վերջ դրին դրամատիրական քաղքենի իշխանութեան, զէթ ժամանակաւորապէս:

«Ինծի համար գրեթէ պարտականու-

թիւն մըն էր այս թատերգութիւնը, — կ'ըսէ Ադամով, — տուրք մը՝ աշխատաւորութեան առաջին կառավարութեան»:

Ադամովէն առաջ, Կոմունան արդէն ուշադրութիւնը գրաւած էր Պրեխթի, որ դրեց «Փարիզի Կոմունան» անունով իր թատերգութիւնը, որուն մէջ ան չեղտը դրաւ պատմութեան յառաջխաղացքին վրայ, որոշ չափով անտեսելով անհատներու կեանքն ու դործունէութիւնը, մինչ Ադամով ուղեց իր այս նոր թատերգութեան մէջ համադրել, ինչպէս միշտ, մեծ

պատմութիւնը՝ մարդոց մանր, առօրեայ, անձնական պատմութեան հետ, եւ ցոյց տալ, որ «ուրախութեան, աշխատանքի, սխալներու այս երեք ամիսներուն ընթացքին, ամիսներ, որոնք եկած էին իրենց ժամանակէն առաջ, մարդիկ, կիներ, մանուկներ ցանցցան մարդկային կարելի բոլոր զգացումները, գերագանցեցին իրենք զիրենք եւ այդ բոլորը ըրին հարկաւ առանց կարեւար բոլորովին խուսափելու տխրութիւններէ, տկարութիւններէ, վատութիւններէ»:

Ինչպէս դիտենք, Կոմունան յեղափոխական այն կառավարութիւնն է, որ հաստատուեցաւ Փարիզի մէջ, 1871ին, փրոսիացիներու կողմէ, քաղաքին պաշարումէն ետք, եւ զոր տապալեց թիերզի զլխաւորած կառավարութիւնը:

Ինչպէ՞ս ընտրեց Ադամով իր այս նիւթը:

«Տարիներ առաջ, — կ'ըսէ ան, — պատահամբ ձեռքս անցաւ նկարագարդ գրքոյկ մը Փարիզի Կոմունային մասին, որ զիս բառացիօրէն հմայեց ու մղեց անելի լայնօրէն ուսումնասիրելու այդ տարօրինակ ժամանակաշրջանը, միակը պատմութեան մէջ, եւ գայն ուսումնասիրել առաւել եւս, որովհետեւ հանրապետական պաշտօնական եւ դասական տումարները գայն չեն ներկայացներ ըստ իրականութեան, հասկնալի է թէ ինչու»:

Ադամովի համար Կոմունայի դիւցազնական ողբերգութիւնը կը կայանար իր կարճաատեւ կեանքին, դէպքերու օրհասական խուճապին եւ դործերու ճշգրտաժամային բաղձապատկումին մէջ: Ան արդէն երկար ատենէ ի վեր կը մտածէր դրել պատմական եւ դիւցազններգական թատերգութիւն մը, «Փառլո-Փառլի»ի մանր քաղքենիութեան քրոնիկէն ետք, ուր մեծ դէպքերը կը յայտնուէին այն ծիծաղելի հետեւանքներով միայն, որոնք կը դրսեւորուէին ընկերութեան մը մէջ՝ կամովին ամփոփուած այդ ժամանակահատիկէ տիեզերականը կազմող ուժերու միջեւ:

«Փառլո - Փառլի» թատերգութեան միակ աշխատաւորը, Մարփօ, զոր Ադա-

մով կ'ուղէր վերածել հերոսի մը, իրապէս ապրող դրական անձնաւորութեան մը, հարիւրաւոր օրինակներով կը վերայայտնուէր «71ի գարունը» թատերգութեան մէջ:

Հետեւաբար, իր այս նոր թատերգութիւնը կը վերածուէր իրապէս դիւցազններգական եւ ողբերգական թատերգութեան մը, իր «դրական» եւ «ժխտական» անձնաւորութիւններով, ա'յն անձնաւորութիւններով, որոնք յեղափոխութիւնը պիտի կասեցնէին օգնութեամբ բանակին, որ անկարող էր կասեցնել փրոսիացի ոսոխին արշաւը, բայց եւ այնպէս՝ քաղաքացիներու հանդէպ վայրագ էր ու անդուծ, աղատապաշտ եւ ընկերվարական:

Ադամով կ'ուղէր այս անգամ ցոյց տալ մեծ թիւով մարդիկ, մեծ թիւով վայրեր, դուրս դալ հեղձուցիչ փապուղիներէ ու մանրատիեզերականներէ (microcosme), ցոյց տալ դասակարգային պայքարը՝ միշտ պահպանելով անհատներու էական յատկանիշները:

Այս նոր թատերգութեան մէջ՝ Ադամով կ'ուղէր արթնցնել հանդիսատեսներուն համակրանքը Փարիզի յեղափոխական ժողովուրդին հանդէպ, եւ ատելութիւնը՝ Վերսայի խրտուխակներուն նկատմամբ:

Թատերգութիւնը կը բաղկանայ երկու մասերէ: Առաջինը կը նկարագրէ Կոմունայի առաջին օրերը, մինչ երկրորդը կը սկսի քաղաքին երկրորդ պաշարումով եւ կը վերջանայ Կոմունային անկումով: Եւ, վերջապէս, վերջաբանը ցոյց կու տայ աշխարհի հինգ ցամաքամասերուն քարտէսը, ուր ընկերվարական եւ յեղափոխական երկիրները կը յայտնուին շեշտակի դոյններով, մինչ շատ զօրաւոր կերպով կը լսուի «Միջագայնական»ը: Խամաճիկներու եւ դրական հերոսներու յաջորդական տեսարաններուն ընդմէջէն հանդիսատեսը ներկայ կ'ըլլայ մերթ յետոյ յեղափոխականներու պայքարին, մերթ պահպանողական եւ յետադիմական ուժերու աճարարութիւններուն: Այլաբանական խորունկ մթնոլորտ մը կը տիրէ «խամաճիկներու» տեսարաններուն մէջ,

ուր զինուորական տարազով եւ բուրի աչքերով կը յայտնուի լուրջ ու գոռոզ Պիսմարք մը, երկաթէ արտառոց գլխարկով ու գետինը աւլող սուրով, անոր շուքին կը սողայ կարճ ու ճարպակալած թիերիլը, մինչ աղգային խորհրդարանը, որ կը յայտնուի պառակտի մը դիմագծով, կը հակադրուի գեղեցիկ ու երիտասարդ կնոջ մը կերպարանքով ներկայացուած Փարիզի Կոմունային, հագած՝ աղգային պահակի տարազը, հրացանը ուսին:

Ինչ կը վերաբերի դրական տեսարաններուն, անոնք ցոյց կու տան յաղթանակի առաջին օրերու ցնծութիւնը, որ տիրական է, հակառակ հոգեբանական մանր բարդութիւններու եւ քաղաքական մեծ տազնայններու: Ապա՝ կամաց-կամաց կը յայտնուին ու կը բազմապատկուին դժուարութիւնները, սակայն խուճապը չի հաստատուիր եւ պայքարը կը շարունակուի, հակառակ քաղաքապետարանի յանձնախումբին գումարած անիշխանական ժողովներուն եւ մարտիկներու յողնութեան... Եւ այս բոլորը հիմնըւած մարդկային յարաբերութեան անկեղծութեան վրայ, ինչպէս նաեւ եզրայրական ա՛յն բարեկամութեան, որ կը կապէ աղգային պահակ թոն-թոնը Կ. Կ.ի անդամ Փիեռ Ֆուրնիէի հետ, յոյսի եւ վճռականութեան մթնոլորտի մը մէջ:

Վերջին տեսարանները ցոյց կու տան հակայեղափոխականներու մուտքը երեք քառորդով «մաքրուած» Փարիզի մէջ, մաքրագործում մը, կիրարկուած քաղքենիութեան վարձկան բանակին կողմէ: «Մեր զինուորները, տիկին, — կ'ըսէ թիերզ՝ խօսքը ուղղելով աղգային խորհուրդին, — այսուհետեւ պիտի ունենան առօրեայ միսի բաժին մը: Որովհետեւ եթէ միս չտանք զինուորներուն, անոնք կը մերժեն իրենց արիւնը տալ հայրենիքին»:

Ինչ կը վերաբերի ջարդերուն՝ անոնք սլաշտօնական իշխանութիւններուն կողմէ կ'ենթարկուին նենգափոխման:

«Քանի մը տուներ պիտի ումբակոծուին, քանի մը հոգիներ պիտի սպաննուին, բայց եւ այնպէս կարգն ու կանոնը վերջի վերջոյ պիտի յաղթեն»՝ կ'ըսէ թիերզ,

անդամ մը եւս ցոյց տալով այն հսկայ անհամապատասխանութիւնը, որ կայ քաղաքական ղեկավարներու խօսքերուն, գործերուն եւ իրենց կիրարկած քաղաքականութեան միջեւ:

«Օրինակի համար, — կ'ըսէ Ադամով, — սիրոյ պատմութիւններ ցոյց տուի միայն այն ատեն, երբ անոնք փոփոխութեան կ'ենթարկուէին արտաքին ազդեցութեան տակ»:

«71 գարունը», որ պտուղն է քաղաքական եւ գաղափարաբանական յստակ արեւելումի մը, միեւնոյն ատեն արդիւնքն է թատերական ընտրութեան մը:

Ադամով կ'ըսէ.

«Աշխատաւորական առաջին կառավարութիւնը, այսինքն՝ յանդգնութիւնը, խելքը եւ ապա հերոսութիւնը, որոնք երեք ամսուայ ընթացքին Փարիզը դարձուցին աշխարհի կեդրոնը, արդեօք թատրոնի յարմար մեծագոյն նիւթերէն մէկը չէ՞»:

Արդարեւ, խնդրոյ առարկայ գէպքը կը պարունակէ թատերական գործի մը բոլոր նախադրեալները՝ հոգեբանական ըլլան անոնք թէ քաղաքական կամ դիւցազնական: Որովհետեւ յոյսի եւ մղձաւանջի այդ երեք ամիսներուն ընթացքին՝ Փարիզի ժողովուրդը ճաշակեց ամէն տեսակ զգացումներ եւ ճանչցաւ երեւակայելի ու կարելի բոլոր վիճակները՝ ուրախութիւն, խանդավառութիւն, սարսափ:

Ադամով կը շարունակէ.

«Այնքան բաներ յուզեցին զիս այս Կոմունային մէջ, որ դժուար է կարեւորում բառերով յիշատակել: Շատ մը բաներ եւ, մա՛նաւանդ՝ այն ամբողջական եզրայրութիւնը, ձեռք ձեռքի եւ ինքնաբուխ պայքարը, որ միացուց նկարիչ Քուրպէ մը բանուոր Քամելիւնային, գրագէտ Վալլէսը՝ կազմարար Վարլէնին, եւ նաեւ այն լեզուն, որ յատուկ է ֆրանսական որոշ ոնի մը՝ կտրուկ, շնչասպառ եւ յստակ, ինչպէս էին դէպքերը իրենք»:

Եզրակացնելու համար՝ Ադամով կը յիշէ 26 տարեկանին բանտին մէջ սպաննուած երիտասարդ լրագրող Կիւսթաւ Մարոթոյի հետեւեալ տողերը.

«Կոմունան կանգնած է քաղաքայե-

տարանի շէնքը: Հսկենք անոր վրայ, զին-
 ւորական պայուսակը՝ մեր կոնակին,
 փողը՝ մեր շրթներուն, հրացանը՝ լե-
 ցուն: Երէկուան հրամանագրերը գեղե-
 ցիկ էին. անհրաժեշտ է նորեր ունենալ՝
 կրօնքի եւ պետութեան բաժանում, ճրի
 եւ պարտադիր դաստիարակութիւն:
 Շտապեցէ՛ք դպրոց դրկել այդ յտնու ու
 կրակ մանուկները, որոնց ցնցոտիները
 կը դողան ցուրտէն. այս տղեկը, նաւաս-
 տիի պատուած հագուստով այս տղեկը,
 իր գոգնոցին մէջ կծկուած այս աղջնա-
 կը:

«Ճգմեցէ՛ք սրիկաներուն գլուխները:
 կեցցէ՛ ընկերվարութիւնը»:

«71ի գարունը» *Թատերգութիւնը*, ո-
 րուն վրայ Աղամով մեծ յոյսեր դրած
 էր, յուսախաբ չըրաւ հեղինակը: Անիկա
 դտաւ մեծ ընդունելութիւն թէ՛ «աղատ»
 աշխարհի մէջ եւ թէ՛ «ընկերվարական»
 երկիրներու մէջ:

«Այս թատերգութեան մէջ, — կ'ըսէ
 Աղամով, — ես շեշտը դրի բուժելի չա-
 րիքին՝ ընկերային չարիքին վրայ աւելի,
 քան քնազանցական չարիքին, որ կը մը-
 նայ անբուժելի»:

Դիւցազներդական *Թատրոնի արժե-
 չափերով՝* այս *Թատերգութիւնը* կը սլա-
 հէ իր այժմէականութիւնը, յարատեւօ-
 րէն մղելով հանդիսատեսը քաղաքական
 եւ յեղափոխական ա՛յն ինքնազիտակցու-
 թեան, առանց որուն չկայ վաւերական
 որեւէ *Թատրոն*:

«Սահմաններէն դուրս» (Off Limits)
 գործը Աղամովի նախավերջին *Թատեր-
 գութիւնն* է: Անիկա «խենթ, գեղեցիկ եւ
 ահռելի» նկարագրութիւնն է հարուստ,
 ճոխ, առատութեան մէջ լողացող, բայց
 նաեւ հրէշակերպ Ամերիկայի մը, որ հա-
 սած է խելագարութեան սահմաններուն
 եւ վերածուած *Թմրեցուցիչներու* ու սե-
 ւամոլութեան սպառողական հսկայ շու-
 կայի մը:

Պօսելով «Սահմաններէն դուրս» ա-
 նուն իր *Թատերգութեան* մասին՝ Աղա-
 մով կ'ըսէ.

«Սահմաններէն դուրս»ը նկարն է
 Միացեալ Նահանգներու, այնպէս՝ ինչ-

պէս եւ տեսայ գայն: Այս թատերգու-
 թիւնը պէտք է նոյն ատեն ցոյացնէ ա-
 մերիկեան կենցաղին բոլոր երեսները:
 Հոն պէտք է ցոյց տալ լիվինկ *Թիաթրը*
 եւ հափընինկները, բայց դիտուած հեռ-
 ւէն՝ ինչպէս պիտի ըսէր Պրեխթ...»:

Ու կ'աւելցնէ.

«Անիկա պիտի ըլլայ դատավարու-
 թիւն մը, բայց պիտի արտայայտէ նաեւ
 այն գմայլանքը, որ այս երկիրը կ'ար-
 քընցնէ մարդոց մտքին մէջ, ա՛յն երկի-
 րը, ուր կը տիրէ ցեղապաշտութիւնը եւ
 ուր քով քովի կը յայտնուին հաւաքա-
 կան գուգաւորումը (Partouze), միասե-
 ռականութիւնը, թմրեցուցիչներու լայն
 գործածութիւնը եւ, հարկաւ, այդ բո-
 լորէն առաջացող հսկայ ու վաւերական
 յուսահատութիւնը»:

Թատերգութիւնը, ինչպէս կը յայտ-
 նըլի հեղինակին յայտարարութիւններէն,
 ընկերային եւ սեռային հանդիպումնե-
 րու, դառանցող փարթիւններու եւ հափը-
 նիկներու շարք մըն է, որուն ընթացքին
 մեծահարուստ, տարեց ու հիւանդ գոր-
 ծատէրեր կը հանդիպին երիտասարդ ու
 դեղեցիկ սլարմանուհիներու, ինչպէս
 քաղքենի եւ աղնուական դասուն սլա-
 կանող տարեց տիկիներ կը հանդիպին
Թմրեցուցիչ գործածող երիտասարդ ար-
 ւեստադէտներու եւ գրողներու:

Հետեւարար, հանդիսատեսը ներկայ
 կ'ըլլայ իրարու յաջորդող արագ տեսա-
 րաններու, որոնց ընթացքին իւրաքան-
 չիւր անձնաւորութիւն կը փորձէ մոռնալ
 իր դժնդակ առօրեան, ապաստանելով
 սեռային կամ *Թմրեցուցիչներու* արուես-
 տական դրախտին մէջ: «Սահմաններէն
 դուրս» *Թատերգութեան* հերոսը՝ Ճիմ,
 երիտասարդ ու ըմբոստ մտաւորական
 մը, շուարած ուրուականի մը պէս կ'եր-
 թեւեկէ այս շինծու աշխարհին մէջ, ե-
 րադելով այն անկարելի յեղափոխութեան
 մասին, որ վերջ պիտի դնէր ցեղապաշ-
 տութեան եւ Վիեթնամի անհեթեթ ու
 հրէշային սպտերազմին: Ուստի՝ ան կը
 սլառէ իր զինուորական *Թուղթերը* եւ
 որպէսզի չդատապարտուի իբրեւ դասա-
 լիք՝ կը փորձէ Ամերիկայի սահմանէն
 անցնիլ Մեքսիքօ, իր հոմանուհի Սալիին

հետև: Սակայն անոնք Մեքսիքայի սահմանին վրայ կը սպաննուին պահակներուն կողմէ: Ճիմի եւ Սալիի սպանութեանէն ետք, անոնց բարեկամներուն սարքած փարթիներն ու զուգաւորումները կը շարունակուին ամենայն լրջութեամբ, մինչ նախապահ ձոնսըն անտեսելով Վիեթնամի ժողովուրդին մարտունակութիւնը՝ կը շարունակէ յայտարարել. «Մեմֆ պատերազմը շահելու վրայ եմք»: Աւելին. Ճիմի եւ Սալիի սպամութիւնը կ'իւրացուի նոյն այդ սպառողական ընկերութեան կողմէ եւ, նենդափոխումի ենթարկուելով՝ Վիեթնամի պատերազմի եւ ամերիկեան կենցաղի մերժումէն կը վերածուի սլատկերասիւիւռի վիպական Love Storyի մը:

«Բաց կապոյտ գիշերագգեստով պատկերասփիւռի հանդիսատեսը կը յուզւի իր քիկնաթռոնի մէջ» եւ հարցը կը փակուի:

Քիչ մը անդին, ՄԱԿի շէնքին մէջ, մեծ պետութեանց խեղկաասկ սլատղամաւորներ, օրակարգ ունենալով Վիեթնամի պատերազմը՝ կ'առաջարկեն «ըմբակոծումներու երկու ժամուայ դադար մը Վիեթնամի մէջ», եւ հարցը կը փակուի:

Զոհանալով սակայն ՄԱԿի այդ սքանչելի՝ եւ մարդասիրական՝ որոշումէն՝ նոյն այդ մեծ պետութեանց ջանասէր դիւանադէաները կը շարունակեն իրենց շրջումները: Հեաեւարար, «Պարոն Քուլտը Միւրվիլ եւ Թաֆիօ կը յայտնեն իրենց մտահոգութիւնը Ծայրագոյն Արեւելի մէջ պատերազմի շարունակութեան վերաբերմամբ եւ կը հաստատեն իրենց հաւատքը՝ արդար ու խաղաղ լուծումի մը մասին»:

Մինչ այդ, հարիւրաւոր ու հազարաւոր ամերիկացի ու վիեթնամցի ճիմեր եւ Սալիներ կը սպաննուին Ամերիկայի սահմաններուն վրայ ու սահմաններէն դուրս, որպէսզի ապրի կայսերապաշտութիւնը, որպէսզի շարունակուին մեծ մենաշնորհները ու շարունակեն աշխատիլ զինագործարանները, դեղեցիկ զգացումներու, ճառերու ու յայտարարութիւններու ակնքին տակ:

«Սահմաններէն դուրս»ը, ինչպէս Ադամովի նախկին թատերգութիւնները, կը յայանէ հեղինակին նոյն այդ զայրոյթը՝ ժամանակակից քաղաքական ոճիրներու դիմաց, որոնց զոհ կ'երթան միշտ Երրորդ Աշխարհի ժողովուրդները, պարզապէս որպէսզի չվտանգուին նոր դադութարարութեանց շահերը:

Ադամով կ'ըսէ.

«Իմ վերջին թատերգութեան մէջ, այսպէս կոչուած իմ հիւանդութիւնս, ջլախտը, կը բարդանայ ու կը ծանրանայ: Եւ եթէ իրապէս որոշ մտահալածանք մը կ'արտայայտուի հոս, անիկա ալ հետեւանքն է ապշահար գայրոյթի՝ պատահած դէպքերուն դիմաց»:

Ապա կու տայ հետեւեալ լուսարանութիւնները.

«Հարկաւ ինծի պիտի ըսէք. այն Ամերիկան, գոր դուք կը նկարագրէք՝ իրականութեան չի համապատասխաներ, անիկա կրնայ մահ սփռել Ասիոյ մէջ, բայց եւ այնպէս հսկայ շտեմարան մըն է՝ անվերջանալի եւ իրական կեանքի: Սակայն ոստանի մը մէջ դժուար կ'երեւակայեմ նման իրական կեանք մը այնքան ատեն, որ պատերազմի, ցեղապաշտութեան եւ գաղութատիրութեան մղումանցը կը շարունակեն տիրել, դեռ չհաշուած միւս մղումանցները»:

«Սահմաններէն դուրս» թատերգութիւնը վերջին հաշուով կը մնայ սպառողական, օտարացած ու մեքենայացած ընկերութիւններու առակային պատկերացումը, որ բրտօրէն կը դատապարտէ բոլոր այն անարդար սպառողները, որոնք թիրախ ունենալով Երրորդ Աշխարհի ժողովուրդներու շահագործումը, երկրագունար կը վերածեն այն «մտակեր անտառ»ին, որուն մէջ մարդ կը վերագառնայ նախապատմական իր նմաններուն վիճակին:

**

Էութենական սարսափն ու առանձնութեան զգացումն էր, որ սկիզբը Ադամովի բերին դէպի Թատրոն: Սակայն, ժամանակի ընթացքին, ան փոխուեցաւ

է՛ւ հասաւ քաղաքական յանձնառութեան
է՛ւ քունն հաւաքապաշտութեան :

«Յքէ ամառը վերադառնար» (Si L'éte Revenait) անուն Աղամովի յետ մա-
հու լոյս տեսած թատերգութեան մէջ՝
հեղինակը մանկութեան ջլախաներուն կը
միաձուլէ հասունութեան մտահալա-
ծանքները : Թատերգութեան հերոսը՝
Լարս, կը վերադառնէ «հին ընտանեկան
պայքարը» եւ կը գտնուի դէմ առ դէմ
հոգեբանական այնպիսի վիճակներու, ո-
րոնք կը բզկեն զինք՝ ինչպէս Էտիփեան
բարդոյթը եւ հայրական իշխանութեան
չեչտակի ազդեցութիւնը, յուսահատու-
թեան զգացումը կեանքի ձախողութեան
զգացումին առջեւ, օտարացած տիեզեր-
քի մը մէջ, որ կը գտնուի անանուն սար-
սափի մը ազդեցութեան տակ :

«Յքէ ամառը վերադառնար» թատեր-
գութեան գործողութիւնը, որ կը պատ-
կերացնէ թատերգութեան հերոս Լարսի
երազուած կեանքն ու ապրուած երազնե-
րը, տեղի կ'ունենայ Շուէտի մէջ, երկիր
մը, որ դործնականապէս լուծած է ըն-
կերային եւ քաղաքական իր հիմնական
հարցերն ու հակասութիւնները : Սակայն
նոյնիսկ այս իտէպլ պետութեան մէջ էու-
թենական անբուժելի ջլախտը կը քայքա-
յէ թատերգութեան գեղոհ ու գունատած
բոլոր հերոսները :

Արդեօք այս մէկը ցոյց կու տա՞ր,
որ Աղամով իր կեանքի վերջաւորութեան
վերադարձած էր իր սկզբնական շրջանի
սկզբունքներուն, ինչպէս կը փորձէ ցոյց
տալ քննադատ Մարթին Էսլի, թատրոն
մը, որ Աղամով իր կեանքի որոշ մէկ
շրջանին պարսաւած էր ուժղնորէն :

Դժուար է հաստատել ատիկա : Որով-
հետեւ Աղամով, հակառակ երեւոյթնե-
րուն՝ հիմնականորէն մնացած է նոյն
ջլախտաւոր մարդը, որ յարատեւորէն կը
փնտոէ քաղաքական յանձնառութեան մը
անհրաժեշտութիւնը, անհեթեթի ծոցին
մէջ, կեանքի եւ տիեզերքի հեղձուցիչ
մղձաւանջին դիմաց :

Հետեւաբար, գոյութիւն չէ ունեցած
Անհեթեթի Աղամով մը եւ քաղաքական
յանձնառութեան Աղամով մը, ցերեկի Ա-
ղամով մը եւ գիշերուան Աղամով մը : Ե-

ղած է միայն մէկ Աղամով, — ջլախտա-
ւոր Աղամովը, բայց որուն ջլախտը ու-
նէր նոյնքան քաղաքական, որքան հոգե-
բանական հիմունք մը :

Ահա թէ ինչու Աղամով իր ամբողջ
կեանքին ընթացքին փորձեց իր դործին
մէջ միաձուլել կեանքի անբուժելի բնա-
զանցական երեւոյթը եւ քաղաքական
կեանքի ու պատմութեան բուժելի երե-
ւոյթները :

Արդարեւ, Աղամով սկսաւ տիեզերքի
ահաբեկիչ տեսիլքով մը, ուր կը տիրա-
պետեն անհեթեթը, կեանքի ճակատա-
դրականութիւնը եւ ընկերային յարաբե-
րութիւններու դժոխքը, այս վերջինը
յայտնուելով իբրեւ հեռաւոր արձա-
զանդ : Ինչ կը վերաբերի իր անձնաւորու-
թիւններուն՝ անոնք կ'արտայայտէին Ա-
ղամովի ենթադիտակցութիւնը եւ, հե-
տեւաբար, կը վերածուէին անկարող զո-
հերու, հալածանքի մը, որ կը բզկտէր
զանոնք հոգեպէս եւ Ֆիզիքապէս : Բոլոր
պարազաներուն, այդ հիւանդ անձնաւո-
րութիւնները կ'արտայայտէին հեղինա-
կին մեկուսացման ջլախտը, որ ինքզինք
օտարացած կը զգար մարդկային հա-
մայնքէն, քանի որ չէր կրնար մասնակ-
ցիլ այն պայքարներուն, որոնք կը ձրգ-
տէին փոխել քարացած կարգերն ու բար-
քերը եւ հաստատել նոր իրականութիւն
ու նոր արժէքներ : Վերջին հաշուով այդ
առանձնացած էակները կ'արտայայտէին
բացակայութեան վիճակ մը, բացակա-
յութիւն ինքն իրեն հանդէպ, եւ բացա-
կայութիւն՝ աշխարհին հանդէպ :

Այս կացութիւնը սակայն չէր կրնար
միշտ դոյատեւել : Բացակայութեան ող-
բերգութենէն ներկայութեան դիւցազ-
ներգութեան մը անհրաժեշտութիւնը կը
յայտնուէր յստակօրէն Աղամովի հա-
մար : Այոուհետեւ ան պէտք չէր ծանրա-
նար մարդկային կացութեան բնազան-
ցական ճակատադրականութեան վրայ,
այլ ձգտէր յաղթահարել պատմութեան
ու քաղաքական կեանքի սուտ ճակատա-
դրականութիւնը : Ահա թէ ինչու տիե-
զերքի կրաւորական ենթակայացումէն Ա-
ղամով անցաւ անոր դրական եւ դործ-
նական քաղաքականացման : Ու տուաւ

այն թատերադրութիւնները, որոնք Պրեխ-
թի թատրոնին կողքին կը ներկայանան
20րդ դարու քաղաքական եւ դիւցազներ-
պական թատրոնին դլուխ-գործոցները:

«Մարդը ա'ն է, որ կ'ապրի իր ժա-
մանակը», կ'ըսէր ըստ յայտնու Ռոհ:

Ադամով լիովին ապրեցաւ իր ժամա-
նակը, պայքարեցաւ իր կարողութեանց
սահմաններուն մէջ մեր ժամանակաշր-
ջանի բոլոր տեսակի ոճիրներուն եւ ա-
նարդարութիւններուն դէմ, ու յարատե-
ւորէն պարսաւելով քաղաքական ոճիր-
ներն ու աճարարութիւնները, եւ դի-
մակազերծելով միշտ աշխարհի բոլոր
կողմերուն մեծ ու փոքր ամբարտաւան-
ները, ան ձգտեցաւ փոխանցել իր հան-
դիսատեսներուն քաղաքական եւ յեղա-
փոխական այն ինքնադիտակցութիւնը,
որ միայն կրնայ վերջ դնել քաղքենի թէ

պիւրոքրաթիք սոփեստներու, հռետորնե-
րու եւ ամբոխավարներու զազրելի եւ օ-
տարացնող բռնակալութեանց:

Օտարացած ու նիւթականացած այս
տիեզերքին դիմաց՝ Ադամով ընտրեց քա-
ղաքական յանձնառութեան նուիրուած
թատրոն մը, բայց մա'նաւանդ հրաշքը
արուեստին, որ նպաստեց իր ջլախանե-
րուն չէզոքացման եւ լինելութեան մըղ-
ձաւանջին տիրապետումին:

«Արուեստը վրէժը կը լուծէ կեան-
քին», կ'ըսէր Փիրանտէլլո:

Փոխ առնելով Քամիւի արտայայ-
տութիւններէն մէկը, պիտի ըսէինք.

Պէտք է Ադամովը երջանիկ համա-
րել:

ՎԱՉԻ ՆԻՒՐԲԻԹԼԵԱՆ

(Շար. 5 եւ վերջ)

Ն. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Հղճարներ

Ց Ա Ն Կ Ա Մ

Տ Ե Ս Ն Ե Լ...

Մեր երիտասարդ յօդուածագիրներէն մէկը, Կարօ Յովհաննէսեան, Նահապետ Ռուսինեանի մահուան 100ամեակին առիթով «Ազդակ» օրաթերթի 24 Օգոստոսի թիւին մէջ լոյս ընծայեց յօդուած մը, որ իրրեւ մուտք ունի հետեւեալ երկու պարբերութիւնը.

«Որքան անուշ կը հնչէ «Կիլիկիա» երգը, որ աւելի քան հարիւր տարիներէ ի վեր կը թրթռայ մեր ժողովուրդի շրթներուն վրայ: Անկախ եւ ազատ հայրենիքի մը գաղափարը մարմնացնող այս երգը աւելի քան յուզիչ է այսօր: Իր յօրինման քուականին (1961), մեր ժողովուրդին զանգուածները կ'ապրէին տակաւին հայրենի հողին վրայ: Հիմա, երբ կ'ապրինք հայ հողին կարօտով, «Կիլիկիա»ն աւելի քան այժմէական կը դառնայ:

«Նահապետ Ռուսինեան, — հեղինակը վերոյիշեալ բանաստեղծութեան, — կը պատկանի արեւմտահայ Զարթօնքի Սերունդին յառաջամարտիկ խումբին: Ոեւէ դէմքէ աւելի ինք կը խորհրդանշէ ամբողջ սերունդը, անոր ձրգտումները, երազը, նաշակը, պայքարելու կորովը»:

Ո՛չ մէկ առարկութիւն ունինք անշուշտ եղած դնահատանքներուն դէմ, բայց երիտասարդ յօդուածագիրը յայտնապէս թիւրիմացութեան մէջ է, երբ «Կիլիկիա» բանաստեղծութեան հեղինակային պատիւը կը շարունակէ կապուած պահել Նահապետ Ռուսինեանի անունին («Նահապետ Ռուսինեան, — հեղինակը վերոյիշեալ բանաստեղծութեան»):

Խնդրոյ առարկայ բանաստեղծութիւնը, «Կիլիկիա», մեր ժողովուրդին հողին խռովելու, քաղցրացնելու, պոռթկացնելու իր շնորհներուն բերումով հարազատ բխումի մը շափ վարկ վայելեց հայ իրականութեան մէջ եւ նոյն պատճառով նաեւ երկար ատեն առիթ առաւ հեղինակային շիտթութիւններու:

Վերջին երեսնամեակին հրատարակուած շարք մը դործերու մէջ այդ

մասին եղած հաստատումներէն ետք, քիչ մը տարօրինակ է սակայն այդ թիւ-
րիմացութեան շարունակութիւնը:

1945ին լոյս ընծայած Յ. Օշականի «Համապատկեր»-ի առաջին հատո-
րին մէջ (էջ 212) կը կարդանք.

«Ռուսիներն, լիբանանեան խռովութեանց ժամանակ (1861) իր պետին՝
Ֆուատ փաշայի հետ, եղած է Պէյրութ, ու չես գիտեր ինչ յոյգերու խթա-
նին տակ այցելած է Կիպրոս, Կիլիկիա, ճիւղ քամակին, ոտներուն վրայ դան-
դաղ օրօրուելէն, որպէսզի մորթուլը զգար հայրենի հողին անմեռ ծորում-
ները: Այդ պտոյտներու ընթացքին է, որ ունեցած է հաւանաբար սրբազան
ներշնչումը «Կիլիկիա»ն քարգմանելու: Բնագիրը, Ma Normandie, ֆրանսա-
կան բանաստեղծութեան մէջ հասարակ ֆերթուած մըն է գրեթէ, որոշ ջեր-
մութեամբ: Բայց անոր քարգմանութիւնը գոհար մը, այս անգամ՝ հայ բա-
նաստեղծութեան մէջ: Ի՞նչն է հեղինակը սա իրողութեան: Ռուսիներն չէ
թարգմանած, այլ, ամէն իրաւ բանաստեղծի նման՝ գրած է իր ֆերթուածը:
Վասնզի ունինք Մ. Պէշիկօպաշեանի նոյն ֆերթուածին (թարգմանօրէն երգ)
փոխադրուածը «Մինչդեռ յուսով խայտայ բնութիւն», անկանգնելի, ողոր-
մելի բառակոյտ մը, որ կը զարմացնէ զիս, իրաւ բանաստեղծի մը գրչէն գա-
լուն: Մեր բանաստեղծութիւնը սակայն այդ անունին կը մնայ պարտական
տասնեակ մը անգերագանցելի փաղցրութեամբ, դաշնակութեամբ, գեղեցկու-
թեամբ ֆերթուածներ: Բայց այս վրիպանքն ալ իր կարգին անհերքելի ող-
բերգութիւն: Մ. Պէշիկօպաշեան չէ ապրած իր «Կիլիկիա»ն, Ռուսիներն
նման, ոտներովը, աչքերովը, մարմնին բիւրաւոր խորշերովը: Ահա թէ ին-
չու «Կիլիկիա» ֆերթուածը խանդավառած է սերունդներ: Կը պատմեն, թէ
Կիլիկեցիք այնքան սիրած են գայն, որ քարգմանած ալ են քուրֆերէնի (ի-
րենց խօսած լեզուն) ու երգած...»:

Անմիջապէս ըսենք, որ Կ. Յովհաննէսեան անցնող ամրան նոյն օրե-
րուն ստորադրած յօդուածի մը մէջ լայնօրէն անդրադարձած էր քննադատ
Օշականի մօտեցման կարգ մը եղանակներուն, իսկ Նահապետ Ռուսիներն
մասին պատրաստած իր դրութեան առնչելով թուի, թէ աչքէ անցուցած է առ
այդ սեւեռած անոր էջերը: Իրն է մէջըրբումը. «Որքան նիշդ է Յակոբ Օշա-
կանի հետեւեալ հաստատումը. «Նահապետ Ռուսիներն զժուար սեւեռելի
դէմք մըն է»:

Պարզ կ'երեւի, որ երկտասարդ յօդուածալիրը անծանօթ չէ Օշականի
դրականութեան: Չարմանալի է միայն, որ իր մեծ համարումին արժանացած
«Կիլիկիա» բանաստեղծութեան մասին մեծանուն քննադատին հաստատում-
ները վրիպած են իր ուշադրութենէն, պատճառ դառնալով, որ թիւրիմացու-
թեան մէջ իյնայ ինք եւ իրեն հետ ո՞վ զիտէ քտնիներ եւ քանիերո՞րդ ան-
դամ ըլլալով:

Բայց «Կիլիկիա» բանաստեղծութեան թարգմանական հանդամանքը Օ-
շականի դործերէն շատ առաջ գոյութիւն ունեցող աղբիւրներէ պէտք է յայտ-
նի եղած ըլլայ դրականութեան հետեւողներուն, Ա. Արիւարեան «Պատմու-
թիւն ժԹ. դարու Թուրքիոյ հայոց գրականութեան» անուն հատորէն օրինակ,
ուր արձանագրուած է.

«Հետեւեալ բանաստեղծութիւնն ալ փրանսերէն երգի մը հայացումն է:
Նորմանտիան Կիլիկիա եղած է: Կարգալով գայն, կը տեսնենք, թէ մեր աշ-
խարհաբարին հիմնովին կը հակառակի. բայց կը զգանք նաեւ, որ Ռուսի-
եան իրեն յատուկ արուեստ մը ունի: Ինչ որ ուրիշի մը գրչին տան անբնա-
կան պիտի թուէր, շատ բնական կը թուի, երբ Ռուսիներն կու գայ»:

Աւելի ուշ, 1951ին հրատարակութեան տուած Կ. Սասունիի «Պատմութիւն արեւմտահայ գրականութեան» խորագրով հատորին մէջ կատարուած է դարձեալ նոյն հաստատումը .

«Ռուսիներէն թողած է շատ ձեռագիր աշխատանքներ, որոնք կը մնան անտիպ: Անիկա կը ներկայանայ նաեւ որպէս բանաստեղծ, որուն նմոյշներէն մէկն է Կիլիկիոյ նուիրուած երգը, որ թարգմանութիւն մըն է ֆրանսական բանաստեղծութենէ մը:

«Ահա այդ բանաստեղծութիւնը, որ արդէն ազգային երգ մը կը նրկատուի»:

. . . . .

Խնդրոյ առարկայ երգին շուրջ եղած թիւրիմացութիւնը փարատող մեղի ծանօթ փաստերուն թուումը շարունակելով՝ բանանք եւ 1956ին լոյս ընծայած Մ. Թէօլէօլեանի «Դար մը գրականութիւն» գործին առաջին հատորը, ուր աւելի շօշափելի բաներ կ'ըսուին .

«Կիլիկիա»ն թարգմանութիւնն է Ֆրետերիֆ Պերայի «Նորմանտիա» քերթուածին, որուն մէջ՝ Նորմանտիա, Ֆրանսա եւ Զուիցերիա բառերուն տեղ՝ Ռուսիներէն գետեղած է Կիլիկիա, Արմենիա եւ Սիւրիա անունները: Զուիցերիոյ ձիւնածածկ սարերուն ու անդորրաւէտ հիւղակներուն տեղ... «Լիրանան եւ իւր մայրիք» ոգեկոչելով: Թարգմանիչը իր սի'րտը դրած է այդ բառերուն հետ ու իր արեան տրոփը տուած է անոնց, — այնքան հարազատ ու անմոռաց զարկով մը»:

Օշականի «Համապատկեր»ին հրատարակութենէն ու Արփիարեանի «Պատմութիւն ժԹ. դարու թուրքիոյ հայոց գրականութեան» գործին վերհրատարակութենէն (Գահիրէ, 1944) շուրջ քսան տարի, իսկ Սասունիի եւ Թէօլէօլեանի վերոյիշեալ հատորներուն հրատարակ հանուելէն տասը տարի ետք, վաթսունական թուականներուն, «Կիլիկիա» բանաստեղծութիւնը կրկին խնդրոյ առարկայ դարձաւ հայ մամուլին մէջ, նախ՝ «Սփիւռք» շարաթաթերթի, եւ ապա՝ «Ամէնուն տարեգիրք»ի էջերուն (1962), ուր ընթերցողը մէկտեղուած գտաւ նոյն բանաստեղծութեան կապուած բոլոր փաստաթուղթերը:

Հակառակ խղճմտութեամբ կազմուած այս առարկայական փաստերուն սակայն, եւ հակառակ չորս տարբեր ազբիւրներու գոյութեան՝ թիւրիմացութիւնը շարունակուեցաւ:

Սփիւռքի մարդը, սփիւռքեան պայմաններուն հետեւանքով՝ իր տրամադրութեան տակ կրնայ չունենալ վերը յիշատակուած բոլոր ազբիւրները եւ օրաթերթի մը մէջ ընդամէնը յաւուր պատշաճի յօդուած մը պատրաստելու ատեն շատ յարգ չընծայել բժախնդրութիւն ըսուածին, մա'նաւանդ՝ եթէ յօդուածագիրը երիտասարդ է, որ նովին բանիւ կրնայ օգտուիլ սխալելու իր իրաւունքէն, կաղմաւորման ճամբաներուն վրայ:

Բայց խնդիրը կը տարբերի, երբ նման սխալներ թոյլ արուին դիտական հրատարակութիւններու մէջ:

Հիմա դառնանք արեւելեան կողմն աշխարհի եւ տեսնենք, թէ հո'ն ինչպէս վարուած են «Կիլիկիա» երգին հետ:

«Հայ ժողովրդի պատմութիւն» շարքին 19րդ դարը (1800–1870) ընդգրկած եւ 1974ին հրատարակ ելած հատորին 615րդ էջին վրայ կը կարդանք .

«Ռումանտիկական պոեզիան թօթափում է «Երկիր դրախտավայրի» տեսիլք եւ շօշափում իրական հայրենիքի մտապատկերը, որն այնպէս գեղեցիկ է ուրուագծում Ն. Ռուսիներէնի «Կիլիկիա» բանաստեղծութեան մէջ»:

Ո՛չ աւելի, ոչ պակաս՝ «Ն. Ռուսինեանի «Կիլիկիա» բանաստեղծութեան մէջ»:

Այս հարցին կապակցութեամբ աւելի զարմանալին հետեւեալն է:

Հայրենի մտաւորականներէն մէկը, Ալեքսանդր Թեւոսեան, 1970ին, Նահապետ Ռուսինեանի մասին լոյս ընծայեց փոքր ծաւալի վրայ շուրջ երկու հարիւր յիսուն էջնոց մենագրութիւն մը, «Նահապետ Ռուսինեանի աշխարհահայեացքը», որուն ՑՅրդ էջին վրայ մենագրողը տեղաւորած է սա հաստատումները.

«Թէեւ նրա կենդանութեան օրօք հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական շարժումները չպսակուեցին յաղթանակով, այնուամենայնիւ, նա այն համոզմանն էր, որ վաղ թէ ուշ հայերը կը հասնեն իրենց նպատակին եւ կը ստեղծեն իրենց պետականութիւնը: Այդ է վկայում «Կիլիկիա» հայրենասիրական բանաստեղծութիւնը, որտեղ նա այն յոյսն է արտայայտել, թէ ամենուր վաղ թէ ուշ կը հեռանայ իր հայրենիքից եւ չքնադ երկիրն իր կ'ապրի քաղցրիկ օրեր: Նա երագում էր, որ ամայացած Հայաստանը վերակենդանանայ, շէնանայ, նրա պանդուխտ որդիները վերադառնան տուն եւ զբաղւեն ստեղծագործ աշխատանքով.

Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ,
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ամեռ,
Զքնադ երկիրն մեր Արմենիոյ,
Երբ փայլի իւր քաղցրիկ օրեր,
Երբ որ ծիծառն իւր բոյն դառնայ,
Երբ որ ծառերն հագնին տերեւ,
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ ինձ ետուր արեւ:

«Նայն հայրենասիրական մտիւններն է արտայայտել նա...»
Եւ այլն:

Ամէնքս ալ դիտենք, որ հայրենի ժողովուրդը արտօնուած չէ կարգաւ արեւմտահայ դրականութեան մէկ կարեւոր տոկոսը, ինչպէս նաեւ սփիւռքեան հրատարակութիւններուն մեծ մասը, բայց դիտական աշխատութիւններ պատրաստողները ունին համապատասխան աղբիւրները կարգաւ աւելի ազատութիւն: Կը նշանակէ, թէ վերջինները աղբիւրի պակասէն աւելի կը տառապին ուրիշ տկարութենէ մը, որ բնաւ դիտական չէ: Կայ եւ ուրիշ կարեւոր պարագայ մը: Մատենադիտական աղբիւրներու կողքին, հայրենի մեր մտաւորականները ունին նաեւ կենդանի աղբիւրներ, տուեալ ժամանակաշրջանը եւ տուեալ ժամանակաշրջանի դէմքերը ուսումնասիրած ու ներկայացուցած պատմիչներ, որոնց կարելի է դիմել, ու շահիլ՝ յաւել մանրամասնութիւններու օգտին:

Օրինակ, Նահապետ Ռուսինեանի դրեթէ ժամանակակից ունինք Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը, որուն «Տաղեր»ը 1961ին «Կաղմեց եւ խմբադրեց» ժիրայր Աւետիսեան: Այդ հատորիկին ծանօթագրութեան մէջ Պէշիկթաշլեանը «Թարգմանօրէն» ձեւած «Երգ հայրենի»ին մասին գրուած է.

«Երգ հայրենի».— Գրել է Մուրատեան վարժարանում ուսանելու տարիներին: Առաջին անգամ տպագրուել է «Բաղմալէպ»ում (1850 թ. № 14, էջ 228): Նշուած է, որ նմանութիւն է ֆրանսիական «Quant tout renaît» երգի: Նայն երգի նմանութեամբ է գրուած նաեւ Նահապետ Ռուսինեանի «Կիլիկիա» բանաստեղծութիւնը:

Այո, տուեալ ժամանակաշրջանի հարցերով ու ղէմքերով զբաղած մարդերը կրնան մեծապէս նպաստել նոյն շրջանին մէջ նոր մխրճուող նոր մտաւորականի մը, եթէ անշուշտ բժախնդրութիւնը կշիռ մը ունի ենթականերու մտքին մէջ: Կրնար, օրինակ, Ժիրայր Աւետիսեան պայծառութիւն մը բերել եւ ղերծ պահել Ա. Թեւոսեանը իր մենագրութեան մայր երակներէն մէկուն անձանօթ մնացած ըլլալու անյարմար կացութենէն:

Մեր հողիէն բան մը թրթռացնելու իր շնորհին բերումով, ճիշդ է, որ «Կիլիկիա» բանաստեղծութիւնը Փրանսացիներէն աւելի մեղի կը պատկանի, բայց ատիկա բնաւ պատճառ մը չէ, որ անտեսենք անոր առաջին պատկանելիութիւնը, մա՛նաւանդ՝ երբ տեղ կու տանք իրեն դիտական հրատարակութիւններու մէջ, պատմութեան էջերուն:

Կրկնենք անդամ մըն ալ, որ մեր հողիին հետ ունեցած իր հարադատութիւնը բնաւ չի նշանակեր, որ ամբողջականօրէն մերն է «Կիլիկիա»ն, ինչպէս մերը չէ Աւ. Իսահակեանի անունով ամբողջ կէս դար մեր դրականութեան մէջ թափառած «Պանդուխտ որդին», հակառակ մեր ճակատադրին հետ ունեցած իր հարադատութեան:

Քիչ մը աւելի մանրամասնելով՝ պիտի ուզէին ընդդժել, որ «Կիլիկիա» երգին կապակցութեամբ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն»ը խմբագրած շուրջ քսան մտաւորական հաշուող «հեղինակային կոլեկտիւ»էն աւելի անըմբռնելի է մենագրողին թոյլ տուած անբժախնդիր վերաբերումը: Պատմաբանները կըրնան տակաւին ընդամէնը մէկ բանաստեղծութեան պատմութեամբ քիչ հետաքրքրուիլ, բայց անկարելի է հասկնալ, թէ ինչպէս կրնայ մտաւորական մը սկսիլ իր մենագրութիւնը, երբ չէ ստուգած համապատասխան բոլոր աղբիւրները եւ անձանօթ կը մնայ իր հերոսին ամէնէն յատկանշական մէկ երեսին: Եւ յետոյ՝ կարելի՞ է նահապետ Ռուսինեանի մասին յօդուած դրել այսօր, առանց աչքէ անցընելու Զարթօնքի սերունդին մասին եղած դրականութիւնը, մա՛նաւանդ՝ Օչականի ծաւալուն մենագրութիւնը: Թող որ Թեւոսեան նոյնիսկ կարգացածը փոյթ չէ ըրած միտք պահել: Եօթը անգամ ղիմած է Ա. Արփիարեանի, բայց ոչ մէկ անգամ կրցած է կռահել այն տողը, որ կը ճշդէ «Կիլիկիա» երգին թարգմանական հանդամանքը:

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի յարմարացուցած «Երգ հայրենի»ին չի նմանիր «Կիլիկիա»ն, հաւաքական դաշնութիւն մը խտացնող հարադատ բխումի մը չափ ուժ, համ ու ջերմութիւն բովանդակող բախտաւոր երեւոյթ մըն է անիկա, քանի մը սերունդ յուզած եւ նոյն ձգողութեամբ մեղի հասած երգ մը, ու ճիշդ այդ պատճառով, զսնէ դրականութեան պատմիչները, մենամը, ու ճիշդ այդ պատճառով, զսնէ դրականութեան պարտաւոր են դիտնալ անոր դրողները, ուսուցիչները եւ յօդուածագիրները պարտաւոր են դիտնալ անոր ամբողջական ու ճշգրիտ պատմութիւնը, իր ծննդոցէն մինչեւ կտրած ճանապարհին վերջին հանդրուանը...

MA NORMANDIE

Quand tout renaît à l'espérance
Et que l'hiver fuit loïn de nous,
Sous le beau ciel de notre France
Quand le soleil revient plus doux,
Quand la nature est reverdie,
Quand l'hirondelle est de retour,
J'aime à revoir ma Normandie,
C'est le pays qui m'a donné le jour.

J'ai vu les champs de l'Helvetie,
Et ses chalets et ses glaciers,
J'ai vu les ciels de l'Italie
Et Venise et ses gondoliers,
En saluant chaque patrie,
Je me disais, aucun séjour
N'est plus beau que ma Normandie,
C'est le pays qui m'a donné le jour.

Il est un âge dans la vie
Ou chaque rêve doit finir;
Un âge où l'âme recueillie
A besoin de se souvenir:
Lorsque ma muse refroidie
Aura fini ses chants d'amour,
J'irai revoir ma Normandie,
C'est le pays qui m'a donné le jour.

FREDERIC BERAT

ԻՄ ՆՈՐՄԱՆՏԻՆ

Երբ ամէն ինչ կը վերածնի յոյսով
Եւ ճմեռը մեզմէ հեռու կը փախի,
Մեր Ֆրանսայի գեղեցիկ երկնից տակ
Երբ բնութիւնը նորէն կը կանանչնայ,
Երբ արեւը աւելի կը փաղցրանայ,
Երբ ծիծեռնակը կը վերադառնայ,
Կ'ուզեմ նորէն տեսնել իմ Նորմանտին,
Այդ երկիրն է, որ ստեղծած է զիս:

Տեսայ դաշտերը Զուիցերիոյ
Եւ իր ամառանոցներն ու սառնակոյտերը,
Տեսայ երկինքը Իտալիոյ,
Վենետիկն ու իր կոնտուլները,
Ողջունելով ամէն մէկ հայրենիք,
Կ'ըսէի ես ինծի՝ ոչ մէկ բնակութիւն
Զէ աւելի գեղեցիկ քան Նորմանտիս,
Այդ երկիրն է, որ ստեղծած է զիս:

Տարիք մը կայ կենաց մէջ,
Երբ ամէն երազ պէտք է աւարտի,
Տարիք մը՝ ուր հոգին ինքնամփոփ,
Յիշատակաց իւր կարօտի,
Երբ իմ մուսաս ցրտացած՝
Պիտի աւարտէ սիրոյ երգերն իր,
Պիտի երթամ նորէն տեսնել իմ
Նորմանտիս,
Այդ երկիրն է, որ ստեղծած է զիս:

ԵՐԳ ՀԱՅՐԵՆԻ

(Թարգմանօրէն)

Մինչդեռ յուսով խայտայ բնութիւն,
Յետ դառնաշունչ ամեռայնույն,
Եւ ի գաւառն իմ հայրենի
Գեղածիծաղ դառնայ գարուն.
Մինչ բոյր ի բոյր փթթին ծաղկունք
Եւ նուուղեն նորեկ ծիծոունք,
Ի քեզ ես դարձ աննեմ յայնժամ,
Ով ցանկալիդ իմ Հայաստան:

Ոչ հելուետեան ինձ դաշտավայրք
Եւ կամ գուարթ մարգագետինք,
Ոչ քան զքեզ չքնադագեղ
Խտալական պայծառ երկինք.
Հեռի ի քէն պանդուխտ գոլով,
Քոյովդ յար տապիւմ անձկով,
Ի խանձարուրդ իմոց կենաց,
Ով Հայաստան, առնեմ ես դարձ:

Գայթեմ աւուրք, ուր մանկութեան
Անկցի տիոցս իմ գեղ դալար,
Եւ յինէն խոյս տացեն վայելք
Կենաց թեթեւ ի գարշապար,
Ուր հէզ Մուսայս մատն ի յերեր
Մոռանայցէ երգել զսէր,
Զնինջ ի ծոցդ առնում յայնժամ,
Ով ցանկալիդ իմ Հայաստան:

ՄԿՐՏԻԶ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱՅ

Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ,
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ամեռ,
Զքնաղ երկիրն մեր Արմենիոյ
Երբ փայլէ իւր քաղցրիկ օրեր,
Երբ որ ծիծառն իւր բոյն դառնայ,
Երբ որ ծառերն հագնին տերեւ,
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ ինձ ետուր արեւ:

Տեսի դաշտերըն Սուրիոյ,
Լեռնն Լիբանան եւ իւր մայրեր,
Տեսի գերկիրըն Խտալիոյ,
Վեներտիկ եւ իւր կոնտուներ,
Կզգի նման չիք մեր կիպրեայ
Եւ ոչ մէկ վայրն է արդարեւ
Գեղեցիկ քան զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ ինձ ետուր արեւ:

Հասակ մը կայ մեր կենաց մէջ,
Ուր ամենայն իդձ կ'աւարտի,
Հասակ մը՝ ուր հոգին ի տենչ՝
Ցիշատակաց իւր կարօտի.
Յորժամ քնարն իմ ցրտանայ,
Սիրոյն տալով վերջին բարեւ,
Երթամ ննջել յիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ՝ որ ինձ ետուր արեւ:

Ն. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

ԵՍ ՄԵՐ ԼԵԶՈՒԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ ԶԳԱՑԻ, ԵՐԲ...

Անցեալ տարի, Ռիչլերմ Սարսյեան կրկին այցը գնաց Հայաստան եւ ի տես վերջին տասնամեակին հոն կատարուած վերափոխումներուն՝ հիասթափեց բացազանջութիւններով արտայայտեց իր ազդումները:

Բանաստեղծ Վահագն Գալթեան գրի առաւ Սարսյեանի հայրենական այդ ազդու արտաբերութիւններէն մաս մը, որ աւրաստացուեցաւ նաեւ Սփիւսքի մամուլին մէջ, ու այսօր զբեկէ ամէն բնթերցող ծանօթ է մեր երկրին մէջ ձեռք բերուած նուաճումներուն սարսյանական գնահատանքին՝ — «Հիանալի է, զարմանալի է...»:

Հայկենիքի մէջ Սարսյեան այցելած է նաեւ իր հին բարեկամներէն Վիքթոր Համբարձումեանը, այս վերջինին աստուծոյն մէջ, Բիւրականի աստղադիտարանը, ուր աստղագիտ. գաղանիքը «ոնց որ հայոց լեզու» կարգացող գիտութեան մեր «ամենավառ» աստղը, հիանալի եւ զարմանալի նորութիւններու կարգին, կը բացայայտէ հիանալի աւանդի մը զարմանալի նոր յատկութիւնը, զոր կ'ուզէինք զարձեալ յանձնել բնթերցողին ու՛շագրութեան:

«Վիքթոր Համբարձումեանի հին բարեկամն է ու հին բարեկամի մտերմութեամբ գրոյց ունեցաւ հետը: Աստղերից եւ տիեզերքից յետոյ հա-

յոց լեզուին անցան: Երբ վիքթոր Համբարձումեանն ասաց, որ քէեւ ինքը մի քանի լեզուի է տիրապետում, բայց ոչ մի լեզուով այնքան նրբագրիտ չի կարողանում ձեւակերպել աստղագիտութեան հարցերը, որքան հայոց լեզուով, մանկան անմիջականութեամբ հայարտացաւ:

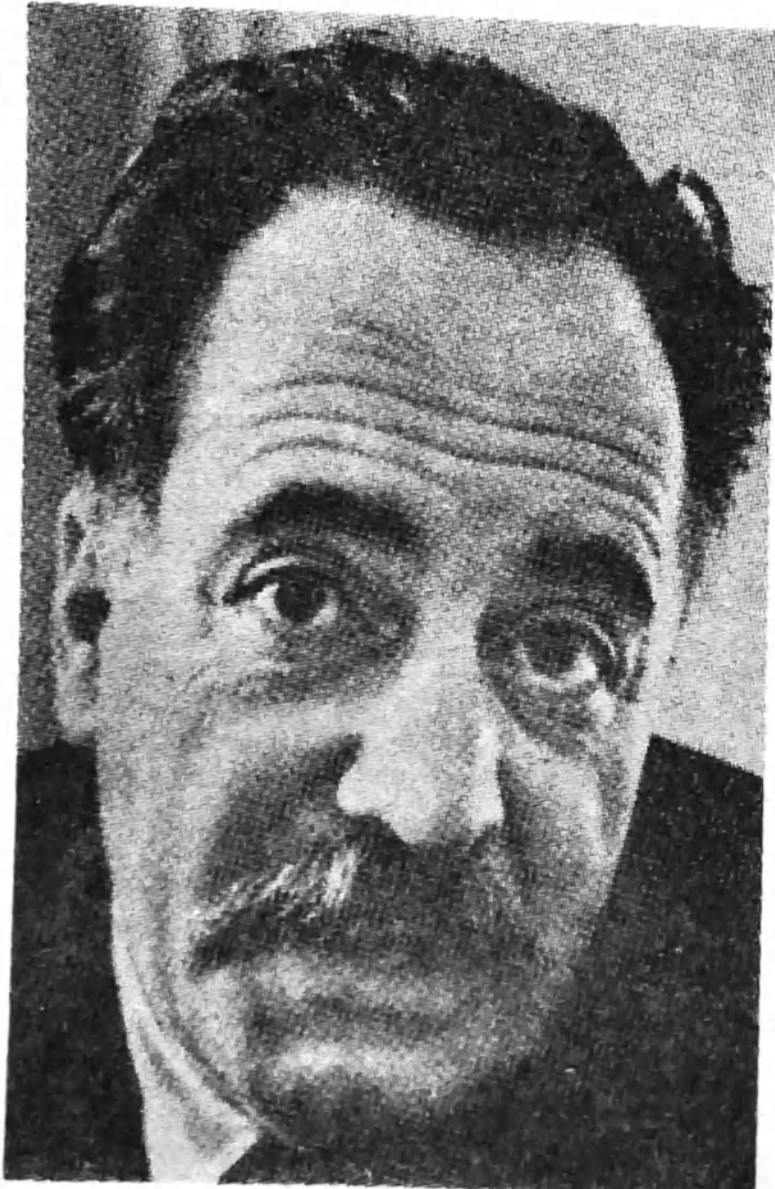
« — Ես մեր լեզուի հարստութիւնն զգացի, երբ ինձի համար նարեկացի կարդացիմ... Ես կ'ուզեմ այդ հարստութիւնը իմ անգլերէնի մէջ փոխադրել... »:

«Հիանալի է, զարմանալի է» ոլտի ըսէինք մեր կարդին՝ թէ՛ մեր լեզուին հարուստ հնարատրութիւններուն հաշտոյն առաջինին կատարած հաստատումին առիթով, թէ՛ հայերէնին հարստութիւնը անգլերէնի մէջ փոխադրելու երկրորդին կամեցողութեան համար:

Միայն գիտնականի ճոխ կենսադրականի մը տէր չէ Համբարձումեան, այլ տէր է նաեւ ազգային ախտէքներու, գրականութեան ու մայրենի լեզուին անքակակալիթէն կապուած մարդու մը առինքնող գիծերու, որոնց մասին յոճախ խօսք բացուած է հայկենիքի թէ՛ Սփիւսքի մէջ: Հայ մարդը երբեք չի կ'ընար մտնալ մանաւանդ մեր լեզուն օտար անհաշիկի բոտերէն մաքրելու համար վա՛րժսունական թուականներուն ծաւալած այն պայթուցքը, որ ասանձին թափ մը ստացաւ «Վ. Համբարձումեանի գորաւոր շուրթերով» (Պ. Սեւակ):

Մեր լեզուին առնչութեամբ Համբարձումեանէն կը տարբերի միւս աշխարհաստեղծի պարագան: Սարսյեան շատ քիչ առիթ ունեցաւ ճանչնալու մեր լեզուն, բայց եղաւ մէկը այն քիչերէն, որ իր քիչ գիտցածին մէջ կոռահեց շատին զեղեցուցաւ մը քնարերգելէ ետք Մեծասթանչին մասին, այսօր «Ես կ'ուզեմ անոր հարստութիւնը իմ անգլերէնի մէջ փոխադրել...»:

Գեղեցիկ են այս հաստատումները, որոնք գրութիւնները, ուսանելի, տարածելի...

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱՆՔ

- ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ (յուշագրութիւն) Ռուբէն, Դ. Խատոբ, Պէյրութ, 1975:
- ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՆԴՈՒՈՂ ՔԱՂԱՔԻ ՄԸ ՀԱՄԱՐ (բանաստեղծութիւն) Գրիգոր Պլլտեան, Փարիզ, 1976:
- ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԵՐԸ ԸՍՏ 1970 ԹՈՒԻ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ (ուսումնասիրութիւն) Լ. Մկրտչեան, Պէյրութ, 1977:

ՅԱԶՈՐԴ ԹԻՒՈՎ

Արտասահմանի անուանի գրողներէ ստացած եմք «Բազին»ի համար պատրաստուած շարք մը յատուկ գրութիւններ, զորս ընթերցողին պիտի ներկայացնենք յաջորդաբար:

Յաջորդով՝

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶ ԵՒ ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԱԶԴ

Լիբանանի մէջ «Բազին»ի ցրումը յանձնուած է

ԳՐԱՏՈՒՆ ԱՆԻԻ

Նահր էլ Մոթ

Հեռ. 262671

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 40 Լ. ՈՍԿԻ

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 20 ՏՈԼԱՐ

ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ 4 Լ. ՈՍԿԻ

پاكين

مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
مدير المسؤول
السيد ارتين كارنيك قزائجيان

PAKINE

REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

Բ Ա Գ Ի Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

ԽՄԲԱԳԻՐ
Գ. ՄՆԱԳԵԱՆ

Հեռագրային՝ 296898